

Tartalom

I. A magánhangzó-harmónia és a hangrendi kiegyenlítődés elméleti áttekintése

1. A magánhangzó-harmónia a magyar nyelvben.....	3
2. Magánhangzó-harmónia és vegyes hangrendűség az ősmagyar korban.....	5
2.1. Az <i>i</i> -re végződő kettőshangzók egyszerűsödése.....	6
2.2. A veláris <i>i</i> palatalizációja.....	7
2.3. Az ősmagyar kori összetett szavak.....	10
2.4. Elhasonulások az ősmagyar korban.....	10
2.5. Jövevényszavak az ősmagyar korban.....	10
3. Vegyes hangrendűség az ómagyar korban – szláv és latin jövevényszavak.....	11
4. A vegyes hangrendűség kiküszöbölése: a hangrendi kiegyenlítődés jelensége....	13
4.1. Előreható hangrendi kiegyenlítődés.....	14
4.2. Hátraható hangrendi kiegyenlítődés.....	15
4.3. Hangrendi párhuzam.....	15
5. A hangrendi kiegyenlítődéssel ellentétes folyamat: az elhasonulás.....	15
5.1. Elhasonulás kétszótagú szó első szótagjában.....	16
5.2. Elhasonulás kétszótagú szó második szótagjában.....	17
6. Összegzés – a dolgozat vizsgálati szempontjainak kijelölése.....	17

II. A vegyes hangrendű helynevek változási lehetőségeinek áttekintése

1. Források, a feldolgozott adatállomány, előmunkálatok.....	18
2. A hangrendi kiegyenlítődés mint változási lehetőség.....	21
2.1. Vegyes hangrendű formát mély hangrendű vált fel.....	21
2.1.1. Előreható hangrendi kiegyenlítődés.....	21
2.1.2. Hátraható hangrendi kiegyenlítődés.....	23

2.2. Vegyes hangrendű formát magas hangrendű vált fel.....	25
2.2.1. Előreható hangrendi kiegyenlítőds.....	25
2.2.2. Hátraható hangrendi kiegyenlítőds.....	30
2.3. A hangrendi kiegyenlítődsét mutató helynevek változási tendenciáinak ösz- szegzése.....	30
3. A vegyes hangrendűségüket megtartó helynevek.....	35
3.1. Veláris magánhangzó + <i>e</i> hangot tartalmazó vegyes hangrendű helynevek...	35
4. Összegzés – a vegyes hangrendű helynevek vizsgálatából levonható követke- tetések.....	39
Felhasznált irodalom.....	41
Melléklet.....	43

I.

A magánhangzó-harmónia és a hangrendi kiegyenlítődés elméleti áttekintése

1. A magánhangzó-harmónia a magyar nyelvben

1.1. A nyelv működése során megfigyelhető az a jelenség, melynek során valamely tartományon (pl. szón, szótagon) belül bizonyos szegmentumoknak bizonyos jegy(ek)ben meg kell egyezniük. A fonológia ezt a jelenséget harmóniának nevezi. „A harmónia parametrikus jelenség, s mint ilyen, átmenetet képez az egyetemes és a nyelvsajátos jelenségek között. Nem egyetemes (hiszen nem minden nyelvben létezik): az egyes nyelvek mintegy maguk „döntik el”, hogy óhajtanak-e élni a harmónia jelenségével, s ha igen, melyik jegyet kívánják harmonizálni (mássalhangzó zöngéssége, magánhangzó elöltsége stb.). Ha azonban ezeket a paramétereket egyszer valamely nyelv „beállította”, attól kezdve ott a harmónia már egyetemes szabályok szerint működik. Nyelvsajátos tehát a harmónia megléte, de egyetemes a működési módja.” – foglalja össze a harmónia lényegét a strukturális fonológia (KIEFER 1994: 94–5).

1.2. A magyarban a harmónia jelensége a magánhangzókra terjed ki: adott tartomány magánhangzói két jegyben, elöltség és kerektség szempontjából harmonizálnak egymással. A kettő közül a fontosabb és a bonyolultabb az elöltségi vagy más néven a palato-veláris harmónia, melynek a szótón belüli érvényesülését hangrendnek, a toldalékok ehhez való alkalmazkodását (hangrendi) illeszkedésnek nevezzük hagyományosan. A palato-veláris magánhangzó harmónia során egyszerű szavainkban vagy csak palatális vagy csak veláris magánhangzók fordulhatnak elő egymással, így mély (veláris) vagy magas (palatális) hangrendű szavakat hozva létre nyelvünkben. A harmónia szabálya azonban csak korlátozottan érvényesül, mert bár a magyar szavak igen nagy hányada valóban vagy palatális vagy veláris hangrendű, nagy számban fordulnak elő kevert szavak is, melyekben a magas és a mély hangrendű magánhangzók egymással keverednek. Fonetikai munkájában KASSAI ILONA vegyes hangrendűnek definiálja azokat a töveket, melyekben veláris és palatális magánhangzók együtt fordulnak elő. A palatális magánhangzójuk alapján a vegyes hangrendű töveknek további két kategóriáját különíti el: egyik csoportba a hangrendi szempontból közömbös illabiális palatális (*e, é, i, í*) tartalmazó vegyes hangrendű alakok (*leány, tehát, marék*), a másik csoportba pedig a labiális palatális tartalmazó szóalakok (*sofőr, manikűr*)

tartoznak (KASSAI 1998: 140–1). Ennek értelmében a KASSAI-féle fonetika az *e*, *é*, *i*, *í* hangokat a hangrend szempontjából közömbös, neutrális magánhangzóknak minősíti.

E hangok semlegességét a strukturális fonológia is hangsúlyozza. „Feltűnő, hogy a kevert szavak és szóalakok túlnyomó részében hátsó magánhangzó mellett elülső nemkerek magánhangzó (*í*, *i*, *é*, *e*) van, pl. *bika*, *hernyó*, *papír*, *kordé*, *patika*, *konkurencia*, *házért*, *hatig*, *tanító*. Vagyis a keveredésért döntően az elülső nemkerek magánhangzók felelősek, ezért érdemesnek látszik kimondani, hogy ők előfordulhatnak mindkét típusú magánhangzóval, azaz a harmónia szempontjából se nem elülsők, se nem hátsók, hanem semlegesek.” (KIEFER 1994: 95–6). Az *e*, *é*, *i*, *í* hangok semlegességét bizonyítja továbbá a strukturális fonológia szerint az a tény is, miszerint ha a szóban más – igazán harmonikus – magánhangzó is van, akkor az kormányozza a toldalék-harmóniát (KIEFER 2002: 96). Bár az *e* hangot alapvetően semleges hangnak tekinti a strukturális fonológia képzési jegyei (elülső, nemkerek) és a *haver*, *dzsungel*, *derék*-féle szavakban játszott áttetsző szerepe következtében, a hang semlegességének vitatottságát azonban elismeri. A következő tulajdonságai miatt tekinti az *e* hangot a többi neutrális (*é*, *i*, *í*) hangtól eltérő természetűnek: (1) Nincsenek *e*-t tartalmazó, nem-váltakozó toldalékok. (2) Nincsenek csak *e*-t tartalmazó, antiharmonikusan toldalékolt tövek. (3) Az *e*-végű, utolsó előtti szótagjukban hátsó magánhangzót tartalmazó vegyes tövek között egyaránt találunk semleges (*haver*), ingadozó semlegességű (*dzsungel*) és vegyes-diszharmonikus (*kódex*) típusúakat. Az *e* hang semlegessége kapcsán a strukturális fonológia végül a következő álláspontra jut: „A legjobb, ha az *e*-t alapvetően semleges magánhangzónak tekintjük. [...] Ahol a semlegesség nem bizonyítható, de nem is cáfolható (*beton*, *szemölcs*), a rendszer kedvéért ott is semlegesnek vesszük. Csak ahol bizonyíthatóan nem-semleges, ott tekintjük harmonikusnak (*kódex*), s ezt külön e^2 elemnek nevezhetjük” (KIEFER 1994: 109–10).

A KASSAI-féle fonetikától eltérően azonban a strukturális fonológia csak azokat a töveket tekinti „vegyes” töveknek, melyekben a veláris harmonikus magánhangzókkal semleges magánhangzók vegyülnek. A dolgozatomban a strukturális fonológiát alapul véve magam is ilyen értelemben használom majd a vegyes hangrend megjelölést. Ezt az eljárást teszi szükségessé az, hogy vegyes hangrendű helyneveket és azok változási tendenciáit kívánom vizsgálni, így a dolgozatomban főleg az ómagyar korra fogok koncentrálni. Ebben az időszakban azonban a magyarban még nem voltak jelen – és a szláv nyelvekből, valamint a németből és a latinból sem kerültek be – olyan lexémák, melyekben mély magánhangzók palatális labiális magánhangzókkal keveredtek volna; az ilyen szóalakok ugyanis csak jóval

későbbi időkben kerültek be nyelvünkbe. Ennek következtében helyneveink között sem találunk egyetlen olyan alakot sem, amelyben labilális palatális + veláris magánhangzó kapcsolata fordulna elő, esetükben veláris magánhangzóval csak az *i*, *í*, *e*, *é* hangok valamelyike szerepelhet.

A semleges hangok kérdése kapcsán említést kell tenni KIS TAMÁS „A veláris *i* a magyarban” című munkájáról, mely szintén foglalkozik ezzel a kérdéssel. KIS TAMÁS az *i*, *í*, *é*, valamint az *é*¹ hangokat tekinti semlegesnek, semlegességüket pedig megőrzött régiségnek tartja, ennek bizonyítására pedig a következő indokokat sorolja fel: „A mai magyar nyelvben jól mutatja ezt a semlegességet, hogy egyalakú végződéseink (-*ni*, -*é*, -*í*, -*si*, -*csi*, -*di*, -*sdi*, -*ig*, -*ért*, -*ít*/*dít*, -*int* stb.) szinte kivétel nélkül neutrális magánhangzót tartalmaznak, akárcsak az előtétthanggal (pl. *i-stálló*, *i-skola*; *ë-szkábál*, *ë-sztëna* stb.), illetőleg bontóhanggal (pl. *g-i-liszta*, *k-i-rály*, *g-ë-lencsér*, *g-ë-reblye* stb.) történő feloldás egyes esetei” (KIS 2005: 16–7). Indokként említi továbbá a német jövevényszavak szó végi szonánsának a hangrendtől független, *l+i*-vel, *n+i*-vel való helyettesítéseit is (pl. *fásli*, *krumpli*, *kapucni*, *sufni* stb.)” (KIS 2005: 17). *Mindezekén túl az i, í, ë, é hangok semlegessége mellett szól az is, hogy e hangoknak „nincs (és nem is volt) veláris oppozíciójuk, hiszen magánhangzó-rendszerünknek nincs (és nem is volt) veláris illabiális sora”* (KIS 2005: 17).

A továbbiakban a magánhangzó-harmóniát és az azt megbontó vegyes hangrendűséget, valamint a vegyes hangrendűség kialakulásának okait vizsgálom meg történeti szempontból, mégpedig a magyar nyelv ős- és ómagyar korára helyezve a hangsúlyt.

2. Magánhangzó-harmónia és vegyes hangrendűség az ősmagyar korban

A palato-veláris magánhangzó-harmónia nem fiatal jelenség – már a legősibb időktől jellemzi nyelvünket. Nagy valószínűséggel már a finnugor alapnyelvben is működött, melyet alátámaszt a tény, hogy a palato-veláris harmónia megtalálható a mai finnben, mordvinban, a nyugati cseremiszenben, továbbá néhány vogul és osztják nyelvjárásban is. A lappban és a permi nyelvekben nincs ugyan igazolható nyoma, a kutatások azonban arra engednek következtetni, hogy egyes elszigetelt jelenségekben egykori működésének nyomai mutatkoznak. „Mindenesetre a magánhangzó-illeszkedés nem valami gyakori jelenség a

¹ A KIS TAMÁS által *ë*-nek jelölt fonéma a strukturális fonológia semlegesnek tekintett *e* fonémájával egyezik meg. KIS TAMÁS is különbséget tesz azonban a strukturális fonológiához hasonlóan a semleges *ë* és a vele fonetikai szempontból megegyező, de fonológiai szempontból magas hangrendűnek minősülő *e* között. Ez utóbbi fonémát jelöli a strukturális fonológia *e*²-vel.

nyelvekben, és meglepő, hogy annyi finnugor nyelvben megtalálható a nyoma (a finnugor nyelveken kívül megvan a török nyelvekben), s ezért valószínűbb, hogy ősi jelenség.” – írja BÁRCZI GÉZA (1958: 102–3). A kutatások mai állása szerint a magánhangzó-harmónia tehát már az alapnyelvet is jellemezte, működése során azonban a második szótagbeli középső nyelvválású *ë* a harmónia szempontjából semleges hang volt, melynek következtében akkor is előfordulhatott, ha az első szótagban nem palatális (fgr. **käte* > m. *kéz*), hanem veláris magánhangzó (fgr. **loŋe* > m. *lóg*) állt. Az így létrejött vegyes hangrendűség azonban az ősmagyar korban – mikor a magánhangzó-harmónia már egészen biztosan működött nyelvünkben – megszűnt (KISS–PUSZTAI 2004: 126).

Az ősmagyar korban tehát már működő sajátossága nyelvünknek a magánhangzó-harmónia, melyhez azonban mindjárt hozzá is kell tenni, hogy a szókincsben mégsem mutatkozott egyöntetű palatális-veláris oppozíció, az ősmagyar korban ugyanis vegyes hangrendű szavak keletkezésével is számolni kell, melynek következtében az *ë*, *é*, *i*, *í* hangok veláris hangrendű magánhangzókkal együtt is előfordulhattak egy szóban.

A továbbiakban azt foglalom össze, hogy milyen okokra és folyamatokra vezethető vissza az ősmagyar kori vegyes hangrendű szavak keletkezése.

2.1. Az *i*-re végződő kettőshangzók egyszerűsödése

Az ősmagyar kor kettőshangzói illabiális utótagúak voltak, *i*-re végződtek², mely előtt akár palatális, akár veláris magánhangzó is állhatott. Az ősmagyar szóépítkezés hangtani, fonotaktikai szabályai szerint a szavakban VV szókapcsolat nem fordulhatott elő, így a gyakori ősmagyar *i* formáns a tövégi vokális mellett azonnal félhangzóvá gyengült, melynek következtében a szóvégen és a szó belsejében is diftongusok keletkeztek. Ezek az *i* utótagú, *oi*, *ai*, *ei* stb. kettőshangzók aztán az ősmagyar kor utolsó századaiban egyszerűsödni kezdtek: nyelvjárási különfejlődéssel *í*-vé vagy *é*-vé lettek. A palatális hangrendű szavakban ennek következtében mindig *í* vagy *é* változatok találhatók, melyeknek a területi különfejlődésből következően nagy szerepük volt az *í*-ző és *é*-ző nyelvjárások létrejöttében is. A veláris hangrendű szavakban a diftongus azonban többféleképpen monoftongizálódott. Vannak esetek, amikor közvetlenül *á*-vá vált: tör. *būzai* > m. *búzá[k]* (KISS–PUSZTAI 2004: 338). Más esetekben azonban a diftongus veláris hangrendű szavakban is először *é* ~ *í*-vé lett, és csak

² Az *i* utótagú kettőshangzók keletkezéséhez több nyelvi folyamat is hozzájárult. E diftongusok számát gyarapította a tövégi vokállissal *i*-s kettőshangzót alkotó múlt idő jel (*fede* + *i* > *fedei* (> *fedé*); az E/3. birtokos személyjel, melyben a tőhöz a harmadik személyű személyes névmás járult (*keze* + (*s*)*i* > *kezei* > *kezé[t]*), valamint a *hová?* kérdésre felelő ősi latívuszrag is (*bele* + *i* > *belei* (> *belé*) (KISS–PUSZTAI 2004: 125).

később illeszkedett *á*-vá, mely jelenséget BÁRCZI GÉZA azzal magyarázza, hogy a nagyszámú kettőshangzó egy időben oly tömegesen monoftongizálódott, hogy az illeszkedés folyamata nem tudta követni a keletkező új típusú alakokat (BÁRCZI 1958: 104). Az *i*-s diftongus veláris szavakban történő ilyen egyszerűsödése szolgál azonban magyarázatul az elbeszélő múlt és a feltételes mód mindvégig megmaradó E/1. személyű alakjaira, amelyekben a későbbiekben azért nem történt meg az illeszkedés, mert egybeesett volna a *láták*, *látják* T/3. személyű alakokkal. „Így értelmezhető az is, hogy a latívuszragból alakuló birtokjel, az *é* veláris hangrendű szavakban is *é*: *házé*, *királyé*, sohasem találunk illeszkedett formát. [...] Ezekben az esetekben a nyelvi gazdaságosság működik: a beszélők közössége kihasználja a háromféle lehetséges megoldást, és elkerüli a zavaró grammatikai homonímiát. Ha ugyanis például a birtokjel *é*-je illeszkedett volna, egybeesett volna az E/3. személyű birtokos személyjellel: *királyé* > *királyá* azonos lett volna a *királyá(t) á*-jával” (KISS–PUSZTAI 2004: 338).

2.2. A veláris *i* palatalizációja

Az ősmagyar korban keletkező vegyes hangrendű szavak létrejöttének másik okaként említhetjük a veláris *i* palatalizációját, mely folyamat hosszú időn keresztül vita tárgyaként szolgált a történeti nyelvtudomány számára. Az egyik lényeges kérdés ennek kapcsán többek között az, hogy a veláris *i* már az ősmagyarban palatális *i*-vé vált-e, vagy csak az ómagyar korban játszódott le ez a folyamat. A kérdés megválaszolásához a vándorlások korában átvett török jövevényszavak vizsgálata nyújthat segítséget, a magyarban ugyanis másképpen viselkedik a török veláris *i* és másképpen a palatális *i*. A török veláris *i*-t tartalmazó szavak *i* hangjának a magyarban rendszeresen palatális *i* felel meg: tör. **kijin* > m. *kín(os)*, tör. **sirt* > m. R. *szirt(ok)*, mai *szirt(ek)*, tör. **ildam* > m. *ildom* stb. A török palatális *i*-nek rendszeresen vagy *ë*, vagy *ü* (> *ö*) a megfelelője: tör. **bitik* > m. *bétű*, tör. **jplik* > m. *gyéplő*, tör. **jimiš* > m. *gyümölcs*, tör. *jinjü* > m. *gyüngy* > *gyöngy* (KISS–PUSZTAI 2004: 320). Mindez azzal magyarázható, hogy valószínűleg az ómagyar kori nyíltabbá válási és labializációs tendencia idején a magyarban még különbség volt a palatális *i* és veláris *i* között. A palatális *i* vagy nyíltabbá vált: *bétű*, *gyéplő*, vagy labializálódott: *gyümölcs* (> *gyümölcs*), *gyüngy* (> *gyöngy*); a veláris *i* azonban nem vett részt a nyíltabbá válásban, hanem a számos palatális *i* analógiájára maga is palatális *i*-vé vált, de már csak akkor, amikor az *i* > *ë* nyíltabbá válási tendencia erejét veszítette. A török jövevényszavak viselkedése tehát arról vall, hogy a veláris *i* nem tűnt el az ősmagyarban, hanem még az ómagyar korban is részben élő fonémája volt nyelvünknek. Azért csak részben, mert egyes szavakban a veláris *i* a palatális *i*-nek megfelelő

fejlődést mutat. A tör. **jisnay* szónak például igen korai időről adatható *ë-ző* változata is: 1266/1297: *gesnov*, vagyis a szó az *i > ë* nyíltabbá válási tendencia hatókörébe kerülhetett (KISS–PUSZTAI 2004: 321). Mindezek mellett más jelenségek is arra mutatnak, hogy a török jövevényszavak meghonosodása idején már nem volt meg minden magyar nyelvjárásban a veláris *i*, számos török jövevényszóban ugyanis a veláris *i* helyébe hanghelyettesítéssel *a* lépett, s a hanghelyettesítés jelenléte arra utal, hogy az idegen szó kérdéses hangja az átvevő nyelvben hiányzik (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 144).

Az elmondottakból az következik, hogy az ősmagyar korban még csak bizonyos nyelvjáróterületeken indult meg a veláris *i* palatalizálódása, más nyelvjárásokban még az ómagyar kor első századaiban is nagy valószínűséggel megvolt. Az ómagyar korban azonban a veláris *i* palatális *i*-vé válása általános tendenciává lett, melynek következtében a korszak végére a veláris *i* eltűnése az egész nyelvterületen véglegessé vált. A veláris *i* ősmagyar kori palatalizálódását példázzák azonban a következő alakok: **nyilazi > nyilaz*; **fiy8mi > fiam* (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 110).

2.2.1. A veláris *i* kérdésének kapcsán szót kell ejteni az eddigiektől alapjaiban eltérő véleményről is. KIS TAMÁS nemrégiben megjelent, „A veláris *i* a magyarban” című tanulmányában ugyanis amellet érvel, hogy a kérdéses veláris *i* hang a magyarban egyáltalán nem is létezett.

Érvelésének első sarkalatos pontja PAPP ISTVÁN véleményére támaszkodva az, hogy mivel a finnugor alapnyelvben sem létezett veláris *i* hang, azt a magyar nyelv nem hozhatta magával a finnugor korból, így a veláris *i* – ha létezett egyáltalán – a magyar nyelv önálló életében kellett, hogy megjelenjen nyelvünkben. A veláris *i* esetleges megjelenése persze magyarázható idegen nyelvi hatással, melyre példát is találunk a kései ősmagyar korban, „amikor egészen valószínűnek látszik egy esetleges török-magyar kétnyelvűség fennállása” (KIS 2005: 8). A kétnyelvűség következményeként járó hangkölcsonzés során akár meg is jelenthetett a magyarban a veláris *i* hang, „ennek azonban — éppen úgy, mint annak, hogy a veláris *i* a kései ősmagyar korban alakult volna ki török hatásra — ellentmond, hogy a kérdéssel foglalkozó kutatók többsége épp erre az időszakra, az ősmagyar kor végére teszi a veláris *i* eltűnését” (KIS 2005: 8). Ennek értelmében KIS TAMÁS sem az ősmagyar kor elején, sem pedig annak végén nem számol a veláris *i* meglétével, mivel az intenzív török-magyar kapcsolatok kezdete és a veláris *i* legkésőbbi, ómagyar kor eleji eltűnése között eltelt fél évezred ugyan elegendő lehetett volna egy új fonéma beépüléséhez, „de hogy ez idő alatt

ugyanaz a fonéma nyomtalanul el is tűnjön, eléggé valószínűtlen” (KIS 2005: 9). Ha azonban a magyarban sem az *ős-*, sem az ómagyar korban nem volt veláris *i*, adódik a kérdés, hogy a veláris *ī*-t tartalmazó török szavak a hanghelyettesítés milyen formájával kerültek át nyelvünkbe.³ Ennek kapcsán azonban azt is hangsúlyozza KIS TAMÁS, hogy a veláris *ī* akár már az ótörök nyelvjárásokban is többféle módon realizálódhatott, így a török veláris *ī*-knak megfelelő *u* vagy *i* hangok mögött akár egy-egy török nyelven belüli fonetikai különbség vagy nyelvi különbség is állhatott. „Az artikulációs sajátosságokon kívül befolyásolhatták egy-egy „veláris *ī*” magyarbeli percepcióját és helyettesítését a szó átadó nyelvi hangsúlyviszonyai, az *ī*-t tartalmazó szótag szerkezete, a magánhangzó- és mássalhangzó-környezet, valamint a magyar nyelv fonotaktikai sajátosságai, a meglevő szavak hangszerkezetének analógiája, az érintett szóval egy időben vagy egy jelentésmezőben átvett további szavak hangalakja stb.” (KIS 2005: 11).

Érvelésének további részében KIS TAMÁS fonológiai érvekkel is cáfolja a veláris *i*-nak az ősmagyar kori magánhangzó-rendszerben való meglétét. Ha a veláris *i* ugyanis része lett volna a magánhangzó-rendszernek, akkor négy felső nyelvállású rövid hangot tartalmazó magánhangzó-rendszert kellene rekonstruálni, melyben e hangok között disztinktív jegyeken alapuló, azaz veláris-palatális és illabiális-labiális oppozíciókat kellene feltételezni. Mivel azonban az ősmagyar korban valószínűleg nem volt disztinktív jegy a labialitás (erre utal a nagyszámú *i ~ ü*, majd később *ě ~ ö* váltakozás), így valószínű, hogy a veláris *i* nem volt az ősmagyar kori magánhangzó-rendszer része.

A veláris *i* meglétét cáfolandó, KIS TAMÁS azt is kiemeli, hogy a mai magyar hangrendszerben semmi sem utal arra, hogy valaha ez a magánhangzó része lett volna fonémarendszerünknek. „Olyan jelenség viszont, ami a magánhangzók rendszerében vagy a magyar nyelv alaktanában a veláris *i* eltűnésével, illetve egykori meglétével lenne magyarázható, nincsen; sem nyelvtörténeti, sem leíró nyelvészeti szakirodalmunk nem említi a veláris *i*-vel összefüggő rendszertani anomáliákat.” (KIS 2005: 13). Egyetlen jelenség szólhat a veláris *i* egykori megléte mellett: néhány, palatális *i* vagy *í* hangot tartalmazó szavunk, mely a toldalékolás során veláris hangrendű toldalékmorfémát kap (*híd-dal*, *ín-nal*, *nyíl-ban*; *hív-tok*, *ír-tok*, *bíz-nak*, *ív-nak* stb.). E jelenség – KIS TAMÁS véleménye szerint – nem a veláris *i* egykori meglétét bizonyítja. Ezekben az esetekben ugyanis „a szavakhoz járuló toldalék hangrendje nem a szóban található magánhangzó, hanem a szó hangrendjéhez illeszkedik.

³ Itt kell megjegyeznünk – amit KIS TAMÁS is hangsúlyoz –, hogy sok esetben már a rekonstruált, átadó török alakban sem számolhatunk egyértelműen a veláris *ī* meglétével, s ez a hanghelyettesítés feltételezését is fölöslegessé teszi.

Azaz a szónak kell mély hangrendűnek lennie és nem az *i, í* magánhangzónak” (KIS 2005: 14).

A veláris *i* kérdése kapcsán a különböző érveket és ellenérveket megvizsgálva, KIS TAMÁS végül a következő megállapításra jut: „továbbra is úgy vélem, hogy a veláris *i* sohasem volt meg a magyarban. És amíg azok a jelenségek, amelyek alapján a veláris *i* magyar nyelvbeli meglétére gondolhatnánk, e hang feltevése nélkül is megmagyarázható, nincs is szükség rá, hogy ezt feltételezzük” (KIS 2005: 22).

2.3. Az ősmagyar kori összetett szavak

Vegyes hangrendűséget eredményeztek bizonyos ősmagyar kori összetett szavak előfordulásai is: például az ugr. **mańcz* + fgr. **ir(kä)* > ősm. *madźseri* 'mańcz törzsbeli férfi', mely a magyarban később kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel egyrészt *megyer*, másrészt *magyar* alakúvá változott.

2.4. Elhasonulások az ősmagyar korban

Vegyes hangrendű szavakat eredményeztek továbbá az ősmagyar korban a korai elhasonulások is, melyek megzavarva a palato-veláris harmóniát az eredetileg hangrendi egységben álló szavak helyett vegyes hangrendűeket teremtettek. Ez a jelenség figyelhető meg például az eredetileg veláris hangrendű *leány* szavunkban, mely valószínűleg összetett szó. Előtagja a *le-* (<**laj*) ősi örökség az ugor korból. Utótagja (*-ány*) feltehetőleg azonos az *anya any-* alapszavával. Az összetétel (*leány*) az előmagyar kor végén vagy az ősmagyar korban keletkezett (TESz.), s mint láttuk, elhasonulás során eredeti mély hangrendűsége vegyes hangrendűséggé változott.

2.5. Jövevényszavak az ősmagyar korban

Az ősmagyar kori jövevényszavaink török, azon belül is nagyobb arányban csuvasos eredetűek (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 281). A török eredetet egyértelműen magyarázza a tény, hogy vándorlása során a magyarság folyamatosan törökségi népekkel érintkezett, s a velük kialakuló, főleg gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok hatására számos kifejezést, szót is átvett. A törökből érkezett jövevényszavak azonban – szemben az ómagyar korban más nyelvekből átvett szavakkal – nem szaporították a vegyes hangrendű szavaink számát, mert a magánhangzó-harmónia a török nyelvekben is működő sajátosság (KISS–PUSZTAI 2004: 127). Ennek ellenére találunk török eredetű vegyes hangrendű

jövevénytiszavakat; ám ezek eredetileg mély hangrendű alakban kerültek be a magyarba. Egy török **baka* szóalaktól magyarázható például mai *béka* szavunk. Az eredeti alak toldalékos **bakát*, **bakák* alakjában elhasonulással **békát*, **békák* alakulhatott ki, ebből jöhetett létre a *békát*, *békák* alak, melyekből elvonódott a későbbi *béka* tö (TESz.). A TESz szerint azonban ez a származtatás nem meggyőző. Eredetileg szintén mély hangrendűek voltak mai *bika*, *dió* szavaink is: a magyar előzményéül szolgáló török alakban ugyanis veláris *ı* szerepelt, mely – mint láttuk – a magyarban palatális *i*-vé változott, így eredményezve vegyes hangrendű szóalakat. A *dió* közszó eredetét tekintve csuvasos jellegű ótörök jövevénytiszó. Mivel a mai csuvasban nincs meg a szó, mongol és török szavak alapján kikövetkeztettek egy csuvasos jellegű ótörök **jiγay* alakot, melyből szabályosan a *gyiő* > *dió* változáson keresztül alakult ki a mai alak (TESz.). A *bika* szóalak ótörök eredetre megy vissza; valószínűleg **biqa* alakban kerülhetett be a nyelvünkbe (TESz.).

3. Vegyes hangrendűség az ómagyar korban – szláv és latin jövevénytiszavak

3.1. Az ómagyar korban a nyelvünk életében történt változások következtében újabb vegyes hangrendű szavak jelentek meg vagy keletkeztek. Vegyes hangrendű szavak keletkezhetnek egyrészt belső szóalkotás, összetétel következtében, és vegyes hangrendű alakok kerültek be a magyarba másrészt azokkal a honfoglalás után átvett jövevénytiszavakkal is, melyek a magánhangzó-harmóniát nem ismerő nyelvekből származnak. Annak következtében pedig, hogy az ómagyar korban a magyarral érintkező nyelvek többsége nem ismeri a magánhangzó-harmóniát, a vegyes hangrendű jövevénytiszavak száma a korai ómagyar korban igen nagy. Különösen sok vegyes hangrendű szó került át a magyarba a szláv nyelvekből, mely a magyarság és a szláv népek közötti szoros kapcsolatokkal magyarázható. Noha a magyarság szláv népekkel való kapcsolata már a honfoglalás előtt megkezdődött, a népi és nyelvi érintkezés szorosabbá és más természetűvé is vált a honfoglalás után. A kapcsolatot egyfelől a honfoglaláskor itt talált, nagy valószínűséggel déli szláv típusú nyelvet beszélő szláv népesség jelentette, mely a későbbiekben beolvadt a magyarságba, de jelentős hatást jelentett az a tény is, hogy a honfoglalással a magyarság északról és délről is szláv népek közvetlen szomszédságába került. Ennek következtében a szláv népek felől érkező gazdasági, kulturális hatások igen számottevőek voltak, melyet jól bizonyít, hogy a kereszténység kezdeti megjelenése is szláv papok térítő munkája következtében valósult meg (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 288). A szláv népek erőteljes és meghatározó

gazdasági, társadalmi és művelődési hatását kitűnően tükrözik szláv jövevényszavak, melyek igen változatos fogalmi körökbe rendezhetők.

A magyarság a szlávoktól tanulta meg a földművelés magasabb szintű, ekés formáját és hatásukra ismert meg különböző növény- és gyümölcsféléket, így a szláv jövevényszavak jelentős részét töltik ki a földművelés és a növénytermesztés fogalomköréhez tartozó kifejezések (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 287–8). Mivel a dolgozatomnak nem feladata részletesen tárgyalni és bemutatni a szlávból érkezett jövevényszavakat, így néhány jellegzetes (és a dolgozat témájához kapcsolódó) példával illusztrálok csupán a különböző fogalomkörökhöz tartozó kifejezéseket. A szűkebben vett kerti veteményezés terminológiájához tartozik *lencse* (< szln. R. **lečca*; vö. szb.-hv. *léca*, szln. *léča* 'lencse, mint főzeléknövény'), *cseresznye* (< szláv. R. **črešnja*; vö. szb.-hv. *trešnja*, szln. *črešnja* 'cseresznye, cseresznyefa') és *szilva* (< szláv *sliva*; vö. szb.-hv. *sliva*, *šljiva*, szln. *szliva* 'szilva <fa és gyümölcs>') szavunk (TESz.).

A szlávok gazdasági életre gyakorolt hatását jelzik azok a jövevényszavak is, melyek a földművelés mellett az állattenyésztés és állattartás szűkebb vagy tágabb fogalomköréhez tartoznak. A szlávok hatására ismerkedett meg a magyarság az istállózó állattartással, melyet *jászol* (< szl. *jasli*), *csorda* (< szláv R. *Črěda* 'csorda') vagy *gereblye* (< szláv R. *grabljě* 'gereblye') szavunk is kitűnően szemléltet (TESz.).

A honfoglaláskor itt talált szlávtság egy része mocsaras, folyóvízes területen élt, és halászattal foglalkozott, ez is magyarázza, hogy halászati terminológiánk nagy része szintén szláv eredetű (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 288). Ezt példázza *pisztráng* szavunk, mely a magyarba a 10. században került át egy közelebbről meg nem határozott szláv nyelvi **pъstroгъ* alakban, majd nyelvünkben az adatok szerint egy *pisztrung* > *pisztrong* > *pisztrang* fejlődésen ment keresztül (TESz.).

A magyar állam berendezkedése és kialakulásának ideje, valamint a kereszténység felvétele beleesett a honfoglalás utáni erős szláv nyelvi hatás időszakába, így az állattenyésztés, a földművelés szavai mellett helyet kapnak a szláv jövevényszavak körében az államélettel és a kereszténységgel kapcsolatos kifejezések is (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 288). Az államélettel kapcsolatos, és szláv nyelvi eredetre vezethetők vissza *pecsét* (< szb.-hv. *pèčat*, szln. *pečát* 'pecsét'), illetve *megye* (< szln. R. *medja* 'határ'; szb.-hv. *mèda* 'megye, határ') (TESz.) kifejezéseink. Az államélet terminológiájához tartozik *ispán* és *király* szavunk is, melyek kérdése azért igen érdekes, mert e jövevényszavak eredeti szláv alakja egyszótagú, mély hangrendű volt, vegyes hangrendűvé a magyarban vált azáltal, hogy a

szókezdő mássalhangzó-torlódást nyelvünkben egy palatális magánhangzó betoldódása szüntette meg. Az *ispán* a magyarba egy ki nem mutatható szláv **Zьpan* vagy adatokkal is igazolható szláv *Span* alakban került át (TESz.). Szintén szláv, közelebről óhorvát eredetre vezethető vissza *király* szavunk (vö. szb.-hv. *krâlj*) (TESz.).

Szláv jövevényszavaink jelentős részét képezik a kereszténység terminológiájának kifejezései is, melyet *malaszt* szavunk is jól példáz (< óe. szl. *milostь* 'könyörület, irgalom') Közvetlen átadóként valószínűleg a kaj-horvát és a szlovén jöhet számításba (TESz.).

3.2. A vegyes hangrendű jövevényszavak vizsgálata során számolni kell a latin jövevényszavakkal is, melyek az ómagyar korban szintén meghatározó számban kerültek be nyelvünkbe. A latin nyelvnek a magyarra gyakorolt hatása igen jelentős, bár alapvetően más természetű, mint például a szláv nyelveké, ugyanis nem közvetlen népi érintkezésem alapult, hanem egyházi és műveltségi szinten érvényesült. Ennek következtében latin jövevényszavaink nagy része is egyházi műszó, melyek átvételét a kereszténység felvétele, valamint a nyugati keresztény kultúra egyre erősödő térhódítása tette szükségessé (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 293). Több más szavunk mellett latin eredetű például *dékán* szavunk (vö. lat. *decanus* 'tíz ember előjárója, a halottvivők főnöke'), mely az egyházi terminológia szerint 'esperes' jelentéssel bírt (TESz.). Szintén latin eredetű, a *praepositus* szóból származik az *-us* végződés elhagyásával és a szóbelseji *i* hang kiesésével a mai *prépost* kifejezésünk is (TESz.).

A fentebb sorolt szórványos és esetleges példák alapján ha nem is vonhatunk le messzemenő következtetést, annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy egyes vegyes hangrendű jövevényszavaink megtartották vegyes hangrendűségüket (pl. szlk. *vidla* > m. *villa*), mások hangrendi kiegyenlítődéssel hangrendileg egyneművé fejlődtek (pl. szb.-hv. R. *medja* > m. *megye*), és mint láttuk, olyan jövevényszóra is van példa, mely eredetileg egyszótagú és mély hangrendű volt, s a magyarban fejlődött a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával vegyes hangrendűvé (pl. szb.-hv. *krâlj* > m. *király*).

4. A vegyes hangrendűség kiküszöbölése: a hangrendi kiegyenlítődés jelensége

A magánhangzó-harmónia érvényesülése érdekében nyelvünk története során állandóan ható erőként működik, működött a hangrendi kiegyenlítődés folyamata, mely a nyelvünkbe kerülő vagy különféle okok következtében kialakuló, a hangrendi harmóniát, a palato-veláris

oppozíciót megsértő szóalakokat igyekszik kiküszöbölni annak érdekében, hogy a magánhangzók bizonyos kereten belül egy csoportbeliek, azaz vagy palatálisak, vagy velárisak legyenek. Az indukáló (a változást elindító) és az indukált (a változást elszenvedő) hang viszonya alapján megkülönböztetünk előreható és hátraható hangrendi kiegyenlítődést. Ha a hangváltozást kiváltó, indukáló hang megelőzi az indukált hangot, amelyen a változás végbemegy, előreható hangrendi kiegyenlítődésről beszélünk. Ha az indukáló hang követi az indukáltat, ha tehát hatása visszafelé irányul, hátraható hangrendi kiegyenlítődésről van szó (KISS–PUSZTAI 2004: 110). „Az illeszkedés irányát a fontosság szabja meg. Ha a szó első fele fontosabb, akkor ahhoz történik az illeszkedés, tehát előreható irányban, ha pedig a szó második fele a súlyosabb rész, akkor meg ehhez történik az illeszkedés, tehát hátraható irányban. [...] Az alapszavak közül az egyszerű szavaknak mély- és magashangúság szerint való illeszkedésében a szó első felének a hangsúly, a másodiknak a ragok és képzők állandó mély- vagy magashangúsága kölcsönöz súlyt. [...] Ha a két irány eseteit összehasonlítjuk, a többség az előreható irányra esik.” – írja a kérdéssel kapcsolatban SZABÓ SÁNDOR (1902: 5–6). Az ómagyar korban tehát a nyelvünkbe érkező vagy különféle okok (pl. összetétel) következtében kialakuló vegyes hangrendű szavakat a hangrendi kiegyenlítődés folyamata szüntette meg, mely lehetett előreható (pl. szl. **leča* > m. *lencse*), hátraható (pl. tör. *jilan* ’kígyó’ > m. 1250: *Gylan* hn., ma *Gyalán*), de olykor mindkét irányba hatva hangrendi párhuzamot eredményezhetett (pl. szl. *sěkyrica* > m. *szekerce* ~ *szakorca* > *szakóca*).

4.1. Előreható hangrendi kiegyenlítődés

Előreható hangrendi kiegyenlítődés mehetett végbe összetett szavakban: *id* ’szent’ + *nap* > *ünnep*, An.: *Heuyou* (*heü jou* ’meleg folyó’) > *Hejő*. Előfordulhatott azonban előreható asszimiláció a jövevényszavakban is: lat. *angelus* > HB.: *angelcut* (> *angyal*), ném. *Hercog* > m. *herceg*. Ez utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a hangrendi kiegyenlítődés során sok esetben nem is átvételről, hanem inkább egyfajta adaptációról érdemes beszélni. Sok esetben ugyanis nagy valószínűséggel – mint az a *herceg* szavunk esetében is látható – az idegen eredetű lexémák már eleve kiegyenlített alakban kerülnek a magyarba, így nem is beszélhetünk korai magyar vegyes hangrendű formákról, melyekből hangrendi kiegyenlítődéssel alakult volna a későbbi-mai alak. Szláv jövevényszavaink kapcsán is találunk példát az előreható hangrendi kiegyenlítődésre: szb.-hv. *pěcat* > m. *pecsét*, szl. R. *medja* > m. *megye*, szl. **črešnja* > m. *cseresznye*. Szabályos veláris *i* → *u* (*o*) hasonulás játszódott le a hangsúlytalan szótagban: *árik* > *árok*, *aγszin* > *asszony*. Ez a hasonulási

jelenség azonban felveti a kérdést, hogy a régebbi példákban nem számolhatunk-e a veláris *i* > *u* labializációval, mely az ősmagyar kor legelején hangsúlytalan szótagban fordult elő. BÁRCZI véleménye szerint az igen régi példákban feltehető a labializáció, de a későbbi példák esetében nem labializációval, hanem a veláris *i* palatalizációja után bekövetkezett *i* > *u* változással, azaz veláris irányba történő hangrendi kiegyenlítődéssel kell számolnunk (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 156). Ez a vélemény természetesen csak akkor állja meg a helyét, ha feltesszük, hogy a magyar nyelvben létezett ekkor, és egyáltalán a veláris *i*. Bemutattam azonban az előzőekben azt az érvekkel is alátámasztott véleményt, amely szerint a magyarban nem létezett veláris *i* hang. Ennek értelmében természetesen sem korai labializációról, sem a veláris *i* palatalizációjáról nem beszélhetünk.

4.2. Hátraható hangrendi kiegyenlítődés

Hátraható hangrendi kiegyenlítődés ment végbe például a következő szláv eredetű jövevényszavakban: szl. *milost* > HB.: *milostben* > *malaszt*, szl. *klepáč* > m. *kalapács*. Feltűnő, hogy a hátraható hangrendi kiegyenlítődésre kevesebb közszoói példát találunk, mint az előbb említett előreható hangrendi kiegyenlítődésre. Mindez talán a magyar nyelv hangsúlyviszonyaival magyarázható. A magyarban ugyanis a szavak első szótagja hangsúlyos, így legtöbbször az első szótagi hangsúlyos magánhangzó hangrendjéhez igazodik az adott szó többi magánhangzója.

4.3. Hangrendi párhuzam

Hangrendi párhuzam alakul ki abban az esetben, ha az illeszkedés mindkét irányban megvalósul. Ez figyelhető meg a R. *magyer* (< **mańćz* + *irkä* 'mańćz törzsbeli férfi') összetett szóban, mely két irányú hangrendi kiegyenlítődéssel *magyar* ~ *megyér* alakokká fejlődött. Szintén hangrendi párhuzam alakult ki a szl. *čeljad* > m. *család* ~ *cseléd* változás során is. Ezekben a példákban a kettős alakhoz kettős funkció is társult, s ezzel magyarázható, hogy mindkét változat megmaradt (KISS–PUSZTAI 2004: 335). Hangrendi párhuzam kialakulása figyelhető meg továbbá az előzőekben már említett alábbi szláv jövevényszavakban is: szl. **gloginya* > m. *galagonya* ~ *gelegenye*, szlk. R. **grabljě* > m. *garablya* ~ *gereblye*.

5. A hangrendi kiegyenlítődéssel ellentétes folyamat: az elhasonulás

Az ősmagyar kori vegyes hangrendű szavak vizsgálata során láttuk, hogy keletkezésük okai között szerepel az elhasonulás jelensége is. Az ómagyar korban is találunk példákat az elhasonulásra, mely az eredetileg hangrendi egységben álló szavak helyett vegyes hangrendűeket teremt, s így a hangrendi kiegyenlítődés folyamatának ellentétéként értelmezhető. Az ómagyar kori elhasonulási jelenségek ritkán erősödtek szélesebb körű tendenciává, és gyakran csak átmenetileg mutatkoztak. Ennek ellenére, mivel az általam vizsgált jelenség ellentétéként jelentkezik, és hozzájárul vegyes hangrendű szavak keletkezéséhez, felsorolom és néhány példával illusztrálom főbb típusait, de a dolgozatomban az elhasonulás jelenségének átfogóbb vizsgálatára nem vállalkozom.

5.1. Elhasonulás kétszótagú szó első szótagjában

5.1.1. o vagy \acute{a} – \acute{a} (\acute{a}) > e – \acute{a} (\acute{a}): Legtöbbször, de nem kizárólag r + mássalhangzó előtt jelentkezik. Szórványosan már az ómagyar kor legelején kimutatható, nyelvjárásainkban azonban még a legújabb korban is előfordul helyenként: tör. *baqa* > m. *béka*, tör. *jarta* > m. *gyertya*. Ez utóbbihoz hasonlóan a *gyertyán* fanév is mély alakban adatolható a leggyakrabban, melyet helynévi előfordulásai is igazolnak (vö. pl. 1247/331: *jurthan*: Gy. 1: 93, 1324/412: *Garthan*: Gy. 1: 725), bár a XIII. század utolsó negyedétől kezdődően egyre nagyobb arányban jelennek meg a vegyes hangrendű *gyertyán* formák is (pl. 1295/403: *gertean*: Gy. 1: 389, 1313: *Gertanfa*: Gy. 1: 385) (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 161–2).

5.1.2. o – o ($ó$), u > \ddot{e} ($\sim i$) – o ($ó$), u : Például: LeuvGl.: *hurnou*, BesztSzj.: *hornyo* ~ 1478: *hernyo* ~ N. *hirnyó*; *csombók* ~ *csimbók*, *Soklós* (1266/267: *Suclous*: Gy. 1: 378) ~ *Siklós* (1554: *Siklós*) (FNESz.), *rongy* ~ *ringyó*, tör. *boqayı* > m. *békó*, *gyolkos* > *gyilkos* (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 161).

5.1.3. o – \acute{a} (\acute{a}) > \ddot{e} ($\sim i$) – \acute{a} (\acute{a}): Például: *Csengrád* (1281: *Chengrad*: Gy. 1: 893) ~ *Csongrád* (1309: *Chongrad*: Gy. 1: 894), de vö. szláv *Črŋgrad* hn. (BÁRCZI 1958: 105).

Az első szótagban jelentkező $o > i$, $u > i$, ritkábban $a > i$ változás gyakran, de közel sem kizárólag, palatális mássalhangzó vagy *cs-* után jelentkezik, a magánhangzók palatálissá válását tehát elősegítheti a megelőző mássalhangzó hasonító hatása is. Meg kell jegyezni, hogy az első szótagban mutatózó veláris $>$ palatális elhasonulás tendenciája nem szorítkozik az ómagyar korra, hanem végigvonul az egész nyelvtörténeten, továbbá az is lényeges, hogy magánhangzó-elhasonulásoknak nem minden változata idéz elő vegyes hangrendűséget (BÁRCZI 1958: 106). Itt lehet megemlíteni, hogy az elhasonulás többtagú szavak második szótagjában is előfordulhat: Pl. *karima* < *karoma* < *koroma* (vö. szl. *kroma*); nyj. *karisnya* < *karosnya* < *korosnya* (vö. szl. *krošnja* 'kasornya') (BÁRCZI 1958: 106).

5.2. Elhasonulás kétszótagú szó második szótagjában

Az elhasonulás kétszótagú szó második szótagjában leggyakrabban: $a (\acute{a}) - o > a (\acute{a}) - \acute{e}$ ($> \acute{e}$) formában megy végbe (pl. 1152: *Aianduc* ~ 1458: *Ayandek* (Oklsz.), 1258: *Samboch* ~ 1686: *Schambeckh* 'Zsámbék' (FNESz.); nyj. *hajlok* > *hajlék*, *fazok* > *fazék*) (BÁRCZI 1958: 106).

6. Összegzés – a dolgozat vizsgálati szempontjainak kijelölése

A fentiekben igyekeztem a magánhangzó-harmónia és az azt megbontó vegyes hangrendűség ő- és ómagyar kori jelentkezését összefoglalni, valamint a vegyes hangrendűség kialakulásának okait bemutatni. A vegyes hangrendűség kialakulása kapcsán több folyamatot említettem, melyek működése vegyes hangrendű alakokat eredményezett nyelvünkben. Ezek közül is kiemelkedik a jövevényszavak kérdése, hiszen – mint láttuk – sok szavunk a szláv nyelvekből, a latinból vagy a németből származik, s átvétele vegyes hangrendű formában történt. Ebből következően a vegyes hangrendű helynevek kapcsán is alapvető elemzési szempontként kell tekintenünk e helynevek, illetve az őket alkotó névelemek eredetét, mivel vegyes hangrendűségük esetleg idegen nyelvi származásukkal is (vagy főleg azzal) magyarázható. Láttuk azonban az eddig elmondottak során, hogy a vegyes hangrendű formában nyelvünkbe került vagy egyéb folyamatok során kialakult szavak különböző változási lehetőségeket mutattak: egyesek megtartották vegyes hangrendűségüket, mások hangrendi kiegyenlítődéssel egyneműekké alakultak, így a vegyes hangrendű helynevek vizsgálatának, elemzésének lényeges, és talán kiinduló szempontja is lehet a helyneveknek a változási tendenciák alapján történő rendszerező bemutatása.

Az elméleti áttekintésben kitértem továbbá a vegyes hangrendűség kiküszöbölésében szerepet játszó folyamatokra, a hangrendi kiegyenlítődésre is, melynek három formáját (előreható, hátraható és kétirányú hangrendi kiegyenlítődés) különítettem el, és illusztráltam példákkal. Ennek során feltűnt a hátraható hangrendi kiegyenlítődést mutató adatok csekély száma, mely a vegyes hangrendű helynevek vizsgálata során szintén alapvető elemzendő kérdésként jelentkezhet. Vizsgálni fogom ennek folytán azt is, hogy a hangrendi kiegyenlítődés – ha az adott helynévben egyáltalán végbement – milyen irányban ment végbe, tehát a helyneveink körében az előreható vagy a hátraható hangrendi kiegyenlítődés folyamata-e a meghatározóbb.

II.

A vegyes hangrendű helynevek változási lehetőségeinek áttekintése

1. Források, a feldolgozott adatállomány, előmunkálatok

Az elméleti áttekintésből világosan kitűnik, hogy a magyar nyelv nem kedveli, s ezért hangrendi kiegyenlítődéssel kiküszöbölni igyekszik a vegyes hangrendűséget. Közszavainkban – amint azt az elméleti áttekintés adatai is illusztrálják – számos példát találunk a hangrendi kiegyenlítődésre. Általánosan elfogadott tételnek számít azonban, hogy a közszavakkal azonosan változnak hangtani, illetve általános nyelvtörténeti tekintetben a helynevek is. Ha a helynevek ugyanolyan hangtani törvényszerűségeknek engedelmeskednek mint a közszavak, akkor adódik a feltételezés, hogy a vegyes hangrendűség esetükben is a közszavakhoz hasonló módon és formában egyenlítődik ki.

A dolgozatomban a továbbiakban e feltételezés igazolása, illetve a vegyes hangrendű helynevek történeti változásainak vizsgálata érdekében vegyes hangrendű magyar helyneveket fogok vizsgálni. A vizsgálathoz az adatokat elsősorban KISS LAJOS *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (Bp., 1988) c. munkájából merítettem. Az elemzés alá vont nevek összeállításában a vegyes hangrendűséget tartottam szem előtt: azok a helynevek kerültek be a feldolgozandó adatállományba, melyeknél a nyelvtörténeti adatok esetében vegyes hangrendűséggel találkozunk. A hangrendi kiegyenlítődést értelmezhetjük azonban egyfajta adaptációként is, így az adatállomány helynevei közé olyanok is bekerültek, melyeknél nem

adatok korai vegyes hangrendű névalak, de etimológiájukat tekintve vegyes hangrendű előzményből származtathatók. Az adatok rögzítésén túl ezért figyelmet fordítottam a helynevek eredetére, etimológiai előzményére is. Az adatok összegyűjtése során szem előtt tartottam továbbá azt is, hogy egy adott helynevet alkotó névelemek más helynév vagy helynevek kapcsán is előfordulhatnak, és így más történeti fejlődést mutathatnak. Ennek értelmében az adatállományba olyan helynevek is bekerültek, melyek névelemeire a fentebb említett kritérium (ti. vegyes hangrendűség) nem érvényes ugyan, de az adott névelem más helynévben vegyes hangrendűséget mutat. Az adott helynévhez, illetve névelemhez kapcsolódó egyéb helynevek összeállításában is elsősorban a FNESz-re támaszkodtam. Felhasználtam továbbá TÓTH VALÉRIA *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára* (Debrecen 2001), illetve PÓCZOS RITA *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése* (Debrecen 2001) című munkáját.

A vegyes hangrendű helynevek, illetve névelemek vizsgálatához rendelkezésemre állt továbbá egy adatbázis, mely hang- és helyesírás-történeti szempontból dolgozza fel az alkotó szavakra, névelemekre bontott régi magyar helyneveket. A hang- és helyesírás-történeti feldolgozás különféle helynévtörténeti szótárakra támaszkodva zajlott: a filológiai adatokat a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* c. munka 1. kötete (Debrecen, 1997) szolgáltatta, mely kiegészült még a hang- és helyesírás-történeti vizsgálat szempontjaival is. Ebből a közel tizenkétezer névelemet magában foglaló adatbázisból emeltem ki azokat a közszoói és tulajdonnévi névelemeket, amelyek vegyes hangrendű olvasatokat mutattak.

Az adatok egybeállítását követően annak alapján rendszereztem a helyneveket, hogy megtörtént-e bennük a hangrendi kiegyenlítődés folyamata, és ha igen, milyen formában zajlott le. Ki kell emelnem azonban, hogy óvatosságra intenek azok a helynevek, melyek történeti adatai között a veláris/palatális formák mellett vegyes hangrendűeket is találunk ugyan (legtöbbször mindössze egyetlen adatként), de az előzményül szolgáló alak (pl. szláv személynév vagy helynév) egyértelműen veláris/palatális hangrendű. Ezekben az esetekben a történeti adatok közt előforduló egy-egy vegyes hangrendű formát nagy valószínűséggel íráshibának minősíthetjük.⁴ Erre látunk példát a szlovák helynévi eredetű Bars megyei *Kosztolány*⁵ (1113: *Costelan*, 1253: *Kosztulan*; vö. szlk. (*Vel'ké*) *Kostoľany* hn.)

⁴ A változásokat illusztráló példák közlése során a továbbiakban csak azokat a helyneveket veszem sorra, melyekben egyértelműen hangrendi kiegyenlítődésről beszélhetünk. Azokat az eseteket, melyeknél ez nem egyértelmű (pl. felvetődhet az íráshiba lehetősége), a dolgozat végén a dolgozat Mellékletében foglalom össze az adatok közlésének megfelelő rendben.

⁵ A település Bars vármegye nyugati részén, a Bars és Nyitra megye határául szolgáló Dervence patak két partján helyezkedik el. Nem azonos a vele etimológiailag rokon, szintén Bars megyei *Kosztolány* (1331:

településnévben, melynek vegyes hangrendű *Kosztelány* névalakját nem támasztja alá a mély hangrendet mutató szláv előzmény. Esetében ezért – az alkalmi elhasonulás lehetőségét sem zárva ki – nagy valószínűséggel tételezhetünk fel íráshibát.

A vegyes hangrendű helynevek a magyar névrendszer elemeiként többféle módon viselkedhetnek: hangrendileg egyneművé válhatnak előreható hangrendi kiegyenlítődéssel: *Montej* (1278, 1320>412: *Montey*) > *Montaj* ([1257-62]>412: *Monthay*) (PÓCZOS 2001: 55)⁶ vagy hátraható hangrendi kiegyenlítődéssel: *Elcsvány* (1255: *Elchuan*) > *Olsvány* (1255/494: *Olschwan*) (TÓTH 2001a: 111). Olykor azonban a hangrendi kiegyenlítődések mindkét irányban megvalósul, és ezáltal hangrendi párhuzam jön létre: szlk. *Slánec* hn. > m. *Szalánc* (1270/272: *ZALANCH*) ~ *Szelénc* (1270: *Zelench*) (TÓTH 2001a: 133). A feldolgozott névállományban ezek a folyamatok a következőképpen tükröződnek: a vegyes hangrendű helynevek igen nagy többsége, 67%-a megtartotta elsődleges vegyes hangrendűségét, a hangrendi kiegyenlítődések a helynevek 24%-ában palatális, 7%-ában veláris irányban következett be. A hangrendi párhuzamot mutató példák száma igen csekély.

Már e százalékos megoszlás is tükrözi, hogy a kiinduló feltételezés, mely szerint a vegyes hangrendű helynevek és névelemek a közszavakhoz hasonlóan kiegyenlítődnének, az adatállomány alapján megdőlni látszik. Adódik tehát a kérdés, mivel magyarázható, hogy a helynevek és helynévelemek ilyen nagy többsége megtartotta vegyes hangrendűségét. Az okok feltárásához – úgy vélem – az alábbi szempontokra érdemes figyelni a vegyes hangrendűségeket megtartó helynevek további elemzése során: (1) A helynév, illetve névelem nem magyar (hanem pl. szláv) névhasználók körében használatos, így a hangrendi kiegyenlítődések bekövetkezése e külső körülmény miatt nem is várható. (2) A helynév, illetve névelem személynévi előzményre vezethető vissza, s megőrzött vegyes hangrendűsége a személynévi eredettel függhet össze. Nem ritka ugyanis a személynévek esetében az, hogy pl. palatális tőhöz veláris személynévképző járul, vagy fordítva, veláris tőhöz palatális személynévképző kapcsolódik. Mindebből talán az gyanítható, hogy a személynévek kapcsán a nyelvünk kevésbé érzékeny a hangrendi harmóniára, és ennek a belőlük alakult helynevekben is nyoma maradhat. Jegyezzük meg azonban, hogy ez a feltételezés csupán mint igazolásra vagy cáfolásra váró hipotézis fogalmazódik meg a munkámban.

Coztulan) helynévvel, mely a vármegye ÉNy-i határánál, a Nyitra bal partján fekszik (TÓTH 2001a: 210).

⁶ A helynévi adatok nagy többsége a FNESz-ből származik, ezért forrást csak abban az esetben adok meg, ha az adatot máshonnan merítettem. A FNESz-re csak akkor utalok, ha az idézett alak más címszó alatt található meg a szótárban. Ilyenkor a címszót is feltüntettem.

Hasznos lehet az okok feltárásában azoknak a helyneveknek a vizsgálata is, melyekben a hangrendi kiegyenlítődés valamilyen formában végbement. E helynevek esetében érdemes figyelmet fordítani a hangrendi kiegyenlítődésben résztvevő hangokra, illetve a helynevek eredetére. A továbbiakban elsőként azon helynevek változási lehetőségeit mutatom be – gazdag példaanyaggal illusztrálva –, melyekben a hangrendi kiegyenlítődés végbement. Kereszt szempontként minden esetben figyelmet fordítok a nevek eredetbeli jellemzőire is.

2. A hangrendi kiegyenlítődés mint változási lehetőség

2.1. Vegyes hangrendű formát mély hangrendű vált fel

A következőkben azokat a helyneveket tekintem át, melyeknél a vegyes hangrend mély hangrendben egyenlítődött ki, s melyek az összes adat igen csekély hányadát teszik ki. E helynevek nagy része szláv eredetre vezethető vissza, a hangrendi kiegyenlítődés pedig nagyobb arányban előreható formában valósult meg körükben. Az előreható hasonulás általánosabb voltát minden bizonnyal a magyar hangsúlyviszonyokkal magyarázhatjuk. A magyarban ugyanis a szavak első szótagja hangsúlyos, így általában – mint azt a nagyszámú példa is mutatja – az első szótagi hangsúlyos magánhangzó hangrendjéhez igazodik az adott szó többi magánhangzója.

2.1.1. Előreható hangrendi kiegyenlítődés

Előreható hangrendi kiegyenlítődés ment végbe például a szláv eredetű személynévből pusztá személynévi névadással alakult *Montej* (1278: *Montey*; vö. cseh R. *Mutej* szn.) > *Montaj* ([1257-62]>412: *Monthay*) (PÓCZOS 2001: 55), *Muzsej* (1232: *Musey*; vö. szláv **Mužaj* ~ *Mužej* szn.) > *Muzsaj* (FNESz.: *Röjtökmuzsaj*)⁷, *Nosztre* (1262: *Nostre*, vö. cseh *Nestroj* csn.) > *Noszttra* (1270-72: *Noztroy*) (FNESz.: *Márianoszttra*), *Noszvej* (1248/326: *Nozuey*; vö. szláv **Nesvoj* szn.) > *Noszvaj* (1261/271: *Nozuoy*) (PÓCZOS 2001: 58) helynevekben.

Végző forrását tekintve görög személynévre, a *Βασιλειος* tkp. 'királyi, fenséges' jelentésű névalakra vezethető vissza a mai Veszprém megyei *Vászoly* településünk neve,

⁷ Etimológiailag *Nagymuzsaly* helynévvel (1232/1360: *Muse*; 1374/1391: *Nogmuse*, 1408: *Nagymusay*) rokon. Esetében a *Musé* hangalak vélhetően monoftongizálódás eredménye lehet. Erre látunk példát a *Montaj* helynév történeti előfordulásainak sorában található *Monté* alak ([1257-62]>412: *Monte*) esetében is (FNESz.).

melynek személynévi alapszavát görög szertartású szlávok közvetíthették hozzánk. Történeti előfordulásait tekintve adathozható vegyes hangrendű (1211: *Vazil*; vö. +1086: *Wazil* szn.) (ÁSz. 796) alakja is, a hangrendi kiegyenlítődés esetében ugyanakkor feltehetőleg igen korán végbemehetett: mély hangrendű *Vászoly* (1164/1419: *Vascul*; vö. 1031: *Vazul* szn.) (ÁSz. 796) formája ugyanis – a személynévi alapszóhoz hasonlatosan – meglehetősen korai időből származik.

Nagy valószínűséggel személynévi alapszóból magyar helynévképzővel való alakulással számolhatunk a *Pocsaj* (1291-4: *Puchey*) helynév esetében. Hagyományosan – a Pócsa (1332-5: *Polche*, *Pulche*, *Poche*) helynévhez hasonlóan – a m. *Poucha* (vö. 1237: *Poucha* szn.) (ÁSz. 617) személynévvvel szokták kapcsolatba hozni. Ebből a személynévből alakulhatott ki aztán *-j/-aj* ~ *-ej* helynévképzővel a településnév. Felmerülhet azonban a *Poche* ~ *Puchey* személynévekből való származtatás lehetősége is, mivel az ebből magyarázott helynevek régi adatai *Poche(y)* alakúak. A *Pocsej* > *Pocsaj* átalakulás ilyen értelemben másodlagosan, hangrendi kiegyenlítődéssel magyarázható. Mindezeket túl felmerül még egy harmadik származtatási lehetőség is: sokan ugyanis a szláv *Počaj* személynévből keresik a magyarázatát (TÓTH 2001a: 119). Ez esetben a helynév vegyes hangrendű *Pocsej* hangalakja elhasonulás eredménye lehet. A helynévvel kapcsolatban elmondható, hogy vegyes hangrendű formáját a XV. század elején váltja fel a mély változat (vö. 1410: *Pochay*: ComAbTorn. 71–72). Bár a FNESz csak mély hangrendű alakokat említ, TÓTH VALÉRIA a *Pocsaj* helynévvel egy kategóriába sorolja az Abaúj megyei *Novaj* és a Bars megyei *Szovaj* településneveket is. „Mindhárom név esetében egy elsődleges vegyes hangrendű formából (1255, 1256: *Pochey*, 1312: *Nowey*, 1326, 1327: *Zowey*) született meg előreható hangrendi kiegyenlítődéssel a településnév későbbi-mai hangalakja. *Szovaj* esetében a vegyes és a mély forma egyidejűleg adathozható (1327: *Zowey* ~ *Soway*), a későbbiekben azonban a mély változat vált egyedülivé (vö. ComBars. 116 Volkovce a.). *Novaj* esetében a hangrendi kiegyenlítődés vélhetően hosszabb ideig elhúzódhatott (amiben esetleg szerepet játszott a településnév alapjául szolgáló bibliai *Noé* személynév ismertsége is): csupán a XV. sz. első felétől mutatható ki bizonyosan a mély változat (vö. 1425: *Noway*: ComAbTorn. 66), ezt követően azonban csak ilyen alakjában él” (TÓTH 2001b: 94).

Néhány szláv helynévi formával magyarázható helynév esetében is előreható hangrendi kiegyenlítődést figyelhetünk meg. A *Brogen* (1293: *Brogen* ~ *Borogen*; vö. ősszláv **Brodjane* hn. 'gázlónál lakók') > *Borogyán* (1295: *Baragan*) (TÓTH 2001a: 185), a *Kaznics* (1213/1550: *Coznis*; vö. szláv **Kozbničь* hn.) > *Kaznacs* (FNESz.: *Alsókaznacs*) és a

Tagyin (1221: *Togin*; vö. szb.-hv. *Tùdin* hn.) > *Tagyon*⁸ helynevek alakulásában efféle változással számolhatunk.

Előreható hangrendi kiegyenlítődés ment végbe az esetlegesen köznévi eredetűnek tartható Tolna megyei *Kismányok* és *Nagymányok* településeink nevének *Mányok* (1228/1274/1323/1403: *Maneg*) névelemében. A helynév a FNESz szerint talán a magyar R. N. *mál* 'hegyoldal' főnév *mány* változatából alakult. Más feltevés szláv személynévből eredezteti, mely a fentebb látott más idegen nyelvi, különösen szláv személynévi eredetű példák alapján véleményem szerint is inkább elképzelhető. A név *Mányek* adata mindazonáltal erősen íráshiba-gyanús, melyet talán az is erősít, hogy többszörösen átírt oklevélből adatható.

2.1.1.1. Említettem már a szakirodalmi összefoglalásban, hogy a hangrendi kiegyenlítődés folyamatát értelmezhetjük egyfajta adaptációként, melynek során az idegen eredetű lexémák már eleve kiegyenlített alakban kerülnek a magyarba, így nem beszélhetünk korai vegyes hangrendű formákról. Ez a helynevekre is jellemző, találunk példát ugyanis olyan településnevekre, melyek idegen nyelvi (főleg szláv) előzménye vegyes hangrendű volt, de a településnév az ómagyar kori első felbukkanásakor már kiegyenlített, vagy veláris, vagy palatális hangalakban adatható. A vegyes hangrendű szláv forma a mély hangrend irányába előreható jelleggel egyenlített ki a szláv helynévi eredetű *Bábolna* (1215/550: *Bobona*; vö. szláv *Babina* hn.) (PÓCZOS 2001: 21), *Garaduc* (1302: *Graduch*, [1328-49]: *Garaduch*; vö. cseh *Hradec* hn.) (TÓTH 2001a: 194–5), *Kraszno* (1302/390: *Karaznuk*, 1302>398: *Craznok*; vö. pl. le. *Kraśnik* hn.) (TÓTH 2001a: 95), *Pazsag* (1269: *Posog*; vö. szln. *Pozeg* hn.) (PÓCZOS 2001: 64), és *Papolc* (1302/390: *Popolch*) településnevekben. Az utóbbi helynévnek többféle etimológiája is elképzelhető. Előzményeként vagy egy szláv **Popovec* (vö. pl. cseh *Popovice* hn., *Popovec* hn.) vagy egy szláv **Popelic* helynévi forma jöhet számításba (vö. cseh *Popelice* hn.) (TÓTH 2001a: 115–6). A szláv helynévi előzmény kérdéses volta azonban a magyar névalakulás kérdését nem érinti alapvetően.

2.1.2. Hátraható hangrendi kiegyenlítődés

Hátraható hangrendi kiegyenlítődés mutatkozik meg például a szláv személynévi eredetű *Vejsla* (1319: *Veylla*; vö. szb.-hv. *Vojila* szn.) > *Vajola* helynévben.

⁸ Más feltevés szerint azonban a helynév a m. R. *Togh* szn. kicsinyítő-becéző funkciójú *-n* képzős származékából keletkezett (FNESz.).

Német személynévre vezethetők vissza a *Lekárd* (1400: *Lekardhaza*; vö. ném. R. *Lecard* ~ *Legard* ~ *Legart* szn.) > *Lakárd* és *Renolt* (1300: *Renolth*; vö. ném. *Reinold* szn.) > *Radnót* településnevek. A német személynévhez hasonló hangalakban adatható a *Radnót* névelem a Maros-Torda vármegyéhez tartozó *Radnótfája* (1332-7: *Reinolfaya*) helynév esetében is, a Gömör és Kishont megyei *Nemesradnót* (1334/19. sz.: *Radnotfalva*, 1610: *Radnoth*) településnévben azonban a névelem kiegyenlítődőtt, mély hangrendű alakjával találkozunk.

Magyar személynévi eredettel számolhatunk *Milvány* (1360: *Milvan*; 1255: *Miluan* szn.) (ÁSz. 553) > *Molvány*, és a Győr megyei *Nyalka* (1216/1225k.: *Milaca*, 1231: *Nylka*, 1237-40: *Nelka*) helynevek esetében. A FNESz az *n* kezdetű névváltozatot tartja elsődlegesnek, melyet egy *-ka* képzőbokkal kiegészült *Nel*-féle személynévből (vö. 1227: *Nel* szn.) (ÁSz. 578) eredeztet; a *Milaca* adatot azonban romlott alaknak tartja (FNESz.).

Szláv eredetű helynevekben is mutatkozik a hátraható hangrendi kiegyenlítődő. A *Hirnóc* (+1237/[1237-42]: *Hyrnovch*; szlk. **Granovec* (< **Hranovec*) hn.) > *Harnóc* (PÓCZOS 2001: 39), *Elcsvány* (1255: *Elchuan*) > *Olsvány* (1255/494: *Olschwan*)⁹ (TÓTH 2001a: 111), *Preznóc* (1183/1313/1390: *Preznoulch*; vö. szláv R. **Preznovci* hn.) > *Práznóc* (1402: *Prasnulch*) és a vele etimológiailag összetartozó *Preznó* (1431: *Preznow*; vö. szláv R. *Preznov* hn.) > *Paraznó* (1439: *Praznow*)¹⁰, *Regyóc* (1260: *Redyolcz*; vö. szlk. R. **R̥džavьcb* hn.) > *Ragyóc*, és *Zsilna* (1267: *Sylna*) > *Zsolna* (1414: *Solna*) (FNESz.: *Kiszsolna*) helynevek kapcsán ilyen jellegű változásra látunk példát. Az utóbb említett *Zsolna* esetében 1208-ból *Zselinyán* (1208: „terra de *Selinan*”) hangalak adatható; a FNESz ezt tartja elsődlegesnek, melyet egy szlovák R. **Želiňany* helynév átvételével magyaráz. A szlovák helynév végződését a magyarok helyhatározói ragnak éreztették, és elhagyták (FNESz.).

Hátraható hangrendi kiegyenlítődő mehetett végbe az Abaúj megyei *Kázsmárk* esetében is, mely etimológiáját tekintve német eredetű (vö. ném. *Käsmark* hn.; tkp. értelme ’sajtpiac’). Bár a településnév történeti adatai közül a FNESz csak mély hangrendű (1332-5: *Kasmar*) alakot említ, neve etimológiailag azonosnak tűnik a német eredetű *Késmárk* helynévvel. A *Kázsmárk* hangalak így bizonyára hátraható hangrendi kiegyenlítődő

⁹ A településnév etimológiája nincs tisztázva, de feltehetően a magyarba bekerült **Olšava* vagy *Jelšava* helynévből fejlődött, melyhez esetleg *-n(y)* képző járult. Sejthető benne azonban a szláv *-jane* névképző morféma is, ebben az esetben a jövevénynév hangalakja **Olsovany* lehetett (TÓTH 2001a: 111–2). Ez esetben a helynév *Elcsvány* hangalakjai (1255: *Elchuan*, 1255/393: *Elchwan*) elhasonulással magyarázhatók.

¹⁰ Mivel a helynevek vegyes, illetve mély hangrendű adatai időben igen közel esnek egymáshoz, feltételezhető, hogy a hangrendi kiegyenlítődő a XV. század környékén végbement, de a különböző hangrendű formák egy ideig még egymás mellett, párhuzamosan léteztek.

eredménye lehet (TÓTH 2001b: 95).

2.1.2.1. A hátraható hangrendi kiegyenlítődés kapcsán is előfordulnak olyan példák, melyeknél ugyan vegyes hangrendű szláv előzménnyel számolhatunk, de a településnév az ómagyar kori első felbukkanásakor már kiegyenlített, veláris hangalakban adatható. Szláv eredetű személynévből keletkezett a Bars megyei *Csárad* (1209 Pp.: *Charat*; vö. szláv **Čerad* szn.) település neve (TÓTH 2001a: 186). A Bars megyei *Borosztó* (1283: *Buruzto*; vö. szlk. *Brestov* hn.; tkp. jelentése 'szilfás, szilas') településnév esetében pedig szláv helynévi előzménnyel számolhatunk (TÓTH 2001a: 184).

2.2. Vegyes hangrendű formát magas hangrendű vált fel

A vegyes hangrendből a magas hangrend irányába történő asszimiláció kapcsán az adatok részletesebb elemzése nélkül is tehetünk néhány alapvető és általános megállapítást. Az ilyen jellegű fejlődésen keresztülment helynevek – miként azt már említettem is – jóval nagyobb arányban vannak jelen mint a vegyes > mély kiegyenlítődést mutató adatok; a feldolgozott adatállomány mintegy 24%-át teszik ki. E csoport nagy többségét is szláv személynévi vagy helynévi előzményre visszavezethető helynevek alkotják, továbbá körükben is általános az előreható hangrendi kiegyenlítődés meghatározóbb volta. A továbbiakban a magas hangrend irányába kiegyenlített helynevek azon csoportját vizsgálom meg, melyekben az asszimiláció előreható jelleggel valósult meg.

2.2.1. Előreható hangrendi kiegyenlítődés

Az előreható hangrendi kiegyenlítődésnek e helynevek körében legjellemzőbb formája az *a* > *e* asszimiláció. Ilyen változás zajlott le a szláv személynévi eredetű: *Berenta* (1222: *Berenta*; vö. szl. R. **Boręta* szn.) > *Berente* (1322/323: *Berenthe*) (PÓCZOS 2001: 24), *Dubréta* (1340: *Dubretha*; vö. cseh *Dobřata* szn., le *Dobrzęta* szn.) > *Debréte*, *Debrenta* (1240: *Debrenta*; vö. szláv R. **Dobřęta* szn.) > *Döbrönte*, *Csejka* (1244: *Cheyka*; vö. cseh *Čějka* szn.) > *Csejke*, *Meréta* (1181: *Meretha*; vö. cseh *Mirota* szn.) > *Meréte* (1339: *Mereche*), *Merenya* (1203: *Merena*; vö. szb.-hv. *Mrnja* szn.) > *Merenye* (FNESz.: *Zalamerenye*), *Sitka* (1251: *Sitka*; vö. cseh *Šitka* szn.) > *Sitke*, illetve *Enyicka* (1267/272, 1272: *Enezca*; vö. szlk. *Janisko* [*Ján* 'János'] szn.) > *Enyicke* (+?1232/384/393: *Eniske*) (TÓTH 2001a: 47) településnevek nevében. Az *Enyicke* esetében a szlovák személynévi alakból *já-* > *e-* változással jött létre az *Enyiszke* névalak, melyből affrikálódással alakult a későbbi-mai

Enyicke forma (TÓTH 2001a: 47). Szláv személynévi előzményre vezethető vissza a *Reste* (1319/1494: *Rechita*, 1402: *Rechete*, 1553: *Resthe*; vö. szb.-hv. *Račeta* szn.) településnév is, mely mai formáját *Recsita* > *Recsete* hangrendi kiegyenlítődéssel, majd *Recsete* > *Reste* fejlődéssel nyerhette el (FNESz.).

A Zemplén megyei *Velejte* és az Ugocsa megyéhez tartozó *Veléte* települések neve etimológiai azonosságot mutat. Mindkettő ugyanabból a szláv eredetű személynévből (vö. cseh *Veleta* szn.) keletkezett. Amíg a *Velejte* helynév adatolható vegyes hangrendű alakban (1220/1550: *Velchea*) a későbbi-mai magas hangrendű forma (1417: *Velethe*) mellett, addig a *Veléte* településnév kizárólag palatális hangalakban (1290/18. sz.: *Veléthe*) bukkan fel.

Szláv eredetű személynévre vezethető vissza az Abaúj megyei *Szebenye* településnév is, melyet a *Csenyéte* helynévvel együtt említ TÓTH VALÉRIA. „Az alapul szolgáló személynév mindkét esetben vegyes hangrendű volt; vö. cseh *Čeneta* csn., illetve szb.-hv. R. *Sebenja* szn. (vö. FNESz.), a belőlük alakult településnevek korai adatai között ennek megfelelően *Csenyáta* (vö. 1243: *Chenata*) és *Szebenya* (vö. 1243: *Scebena*) alakokat találunk. A magyar névrendszer elemeivé válva az elsődleges vegyes hangrendű alakok a palatális *Csenyéte* és *Szebenye* formában egyenlítődték ki. Ez a folyamat mindkét tulajdonnévi státusban (azaz személynévként és helynévként is) bekövetkezhetett.” (TÓTH 2001b: 94).

Szláv eredetű személynévből keletkezett magyar névadással a Vas megyei *Pöse* (1221: *Pesa*) település neve is (vö. szb.-hv. *Peša* szn., *Peša* csn.). Mai alakját vélhetően a hangrendi kiegyenlítődéssel után *e* > *ö* labializációval érte el, mely változás a nyugati megyékben ha szórványosan is, de egyes esetekben a hangsúlyos szótagban is végbement (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 158). Történeti adatának *e* betűs írásmódja mögött azonban *ě* fonémát is gyaníthatunk; ez esetben *ě* > *ö* labializációval kell számolnunk. Labializációval (*ě* > *ö*) és *s* > *zs* zöngésüléssel alakult az Abaúj megyei *Belzsa* (+?1232/384/393: *Belsa*; vö. szb.-hv. *Bilša* szn., *Bijelša* szn.) > *Bölzse* (1270/369: *Belse*) település neve (TÓTH 2001a: 33–4). A labializáció e név esetében azonban kései (ómagyar koron túl jelentkező) fejlődés eredménye.

Előreható hangrendi kiegyenlítődéssnek lehetünk tanúi néhány latin személynévi eredetre visszavezethető helynévben is. A latin *Simeon* 'Simon' személynévnek magyar nyelvi *Semján* ~ *Semjén* (vö. 1141/1161: *Symean* szn., 1280: *Semien* szn.) (ÁSz. 716) fejleményéből keletkezett a Zemplén megyei *Semjén* település neve is. Történeti előfordulásait tekintve csak egy esetben találkozunk vegyes hangrendű *Semján* (1332-7: *Semyan*) alakkal, a többi adat magas hangrendet (1318: *kyssymien*, 1332-7: *Semyen*) mutat.

Szintén találkozunk vegyes hangrendű formákkal a *Semjén* névelem más vármegyéből származó adatainál is: *Érsemjén* (1321: *Wysimean*); *Kállósemjén* (1271: *Semian*); *Kérsemjén* (1252: *Symjan*). Csak magas hangrendű alakokban adathatók azonban a Zala megyei *Semjénháza* történeti előfordulásai (1373: *Semyenfeulde*, 1420: *Semyenhaza*), bár meg kell jegyezni, hogy a két adat viszonylag kései időből származik. A *Semjén* névelemmel kell számolnunk a Vas megyei *Kemenessömjén* (1331: *Semyen*) és a *Rábasömjén* (1259-73: *Semyan*) helynevekben is; esetükben a hangrendi kiegyenlítődést követő labializációval számolhatunk. Latin személynévi előzményű továbbá a *Demjén* (1331: *Demyen*, 1332-7: *Demyan*; vö. m. 1138/1329: *Damian* szn. < lat. *Damianus* szn.) településnév is. A helynévvel etimológiailag rokon más helynevek történeti adatait tekintve belátható, hogy a lat. *Damianus* személynévből alakult helynévi formáknak hosszú időn keresztül egymás mellett léteztek a palatális *Demjén*, a veláris *Damján*, illetve a vegyes *Demján*-féle hangalakjai.¹¹ A különböző hangrendű formák közül ezekben az esetekben a palatális hangalakok maradtak fenn, a *Domony* (1430: *Daman*) helynév esetében azonban a veláris hangrendű forma élt tovább (FNESz.).

Német személynévi eredetre vezethető vissza a *Lehmány* (1332-7: *Lehman*; ném. *Lehmann* szn.; tkp. jelentése 'hűbérúr') > *Lehmény* (1332-7: *Lehmen*) településnév, melyben a hangrendi kiegyenlítődés után a palatális *Lehmény* hangalakból hangátvetéssel alakult a későbbi-mai *Lemhény* névalak (FNESz.).

Előreható hangrendi kiegyenlítődés figyelhető meg a magyar személynévi előzményre visszavezethető: *Lela* (1229: *Lela*; vö. +1214/1334: *Lela* szn.) (ÁSz. 488) > *Lelle* (FNESz.: *Balatonlelle*), *Lele* (1274/1340: *Lele*: FNESz.: *Maroslele*), *Lele* (1330: *Lelej*), *Leléd* (1262: *Leled*) településnevekben. Az alapul szolgáló személynév valószínűleg a *lélek* főnév családjába tartozó m. R. *Lél* személynévvvel függ össze, bár a FNESz – hasonló szláv személynévek következtében – a szláv személynévi eredetet sem zárja ki (vö. szb.-hv. *Lila* ~ *Lilja* szn., cseh *Lela* szn.) (FNESz.). Pusztaszemélynévből alakultak magyar névadással továbbá a *Csejkád* (1255: *Cheykad*; vö. 1287: *Cheykat* szn.) (ÁSz. 182) > *Csékéd*, *Derzsa* (1340/16. sz.: *Dersa*; vö. 1165k.: *Dirsa* szn.) (ÁSz. 252) > *Derzse* (FNESz.: *Magyarderzse*), *Finka* (1329: *Finka*; vö. 1278: *Finta* szn.) (ÁSz. 310) > *Finke* (1300: *Fynke*), *Kemecsa* (1222/1550: *Kemeĵa*; vö. 1237: *Kemecha* szn.) (ÁSz. 456) > *Kemecse*¹², *Sepsa* (1227/1443:

¹¹ Lásd például a *Deménd* (1291: *Damian*, 1317/18. sz.: *Demyen*, 1343: *Damyand*, 1346: *Demyend*, 1411/1414: *Demend*) vagy a *Deményfalva* (1354: *Damianfalua*, 1299: villa *Demyani*, 1281: *Damjafelde*) településnév ómagyar kori adatait.

¹² Egyes elképzelések szerint a helynév személynévi előzményében az ótörök *kemä* ~ *kemi*

Scebsa; vö. 1227/1443!: *Scebsa* szn., 1248/1312: *Sebsa* szn.) (ÁSZ. 695) > *Sepse*, *Szemera* (1332-5/Pp. Reg.: *Scinera*; vö. 1105-1110/XIII.: *Zemera* szn.) (ÁSZ. 845) > *Szemere* (1243: *Scemere*) és a vele etimológiailag azonos Borsod megyei *Szemera* ([1279]/279 [3a]: *Zemera*) > *Szemere* (1261/271: *Scemere*), *Szinta* (1332-7: *Sinka*, 1338: *Zynta*; vö. 1228: *Scintha* szn.) (ÁSZ. 699) > *Szinte*, *Szélla* (1244: terram *Zela*; vö. 1201/1227: *Zela* szn.) (ÁSZ. 848) > *Szélle* (FNESz.: *Alsószélle*), illetve a *Csetka* (1256/1284/1294/1572: *Chetka*; vö. 1322/1416: *Chethke* szn.) > *Cécke* településnevek is. A *Cécke* helynév ómagyar kori *Csetka* hangalakjából *c : t* > *c : c* hasonulással és hangrendi kiegyenlítődéssel alakulhatott ki a mai alak (FNESz.).

A m. *Dema* (vö. 1208/1359: *Dema* szn.) ~ *Deme* (1211: *Deme* szn.) (ÁSZ. 240) személynévnek *-ta* ~ *-te* képzőbokros származéka a *Deméte* (1330: *Demeta*, 1427: *Demethe*) településnév. Korábról adatolható vegyes hangrendű alakját a palatális tőhöz kapcsolódó veláris toldalék eredményezte, melynek későbbi palato-veláris illeszkedésével alakulhatott ki a későbbi-mai *Deméte* forma.

Pusztai személynévből keletkezett metonimikus névadással az Abaúj megyei *Bénya* (1288/358: *Benia* [bénya]; vö. +1086 u.: *Bena* szn.) (ÁSZ. 108) > *Bénye* (1293/496: *Benye*) település neve (TÓTH 2001a: 26). „A személynév vegyes hangrendűségét továbbörökítette a belőle alakult helynévben is. Míg azonban a személynévek körében a nyelvünk megtűrte az ilyen típusú vegyes hangrendűséget (pl. az *-a* kicsinyítő-személynévképző kapcsolódásában ez egészen közönséges volt), azaz amíg a *Bénya* személynévként változatlanul élhetett tovább, addig a helynévben ezt a hangtani formát a kiegyenlítődés palatális irányban módosította” (TÓTH 2001b: 94). A *Bénye* helynév palatális, illetve vegyes hangrendű formái más települések esetében is egymással váltakozva fordulnak elő: *Bénye* (1368: *Benje*), *Legyesbénye* (1332-7: *Begna*, 1543: *Legesbenye*), *Magyarbénye* (1346/1409: *Benye*).

Szláv helynévi eredetű a *Bzina* (1345: *Bzina*; vö. cseh R. *Bzina* hn.) > *Bezine*, *Deltár* (1246/1383/18. sz.: *Deltar*; vö. cseh *Dehtáře* hn.; tkp. ’fakátrányégetők’) > *Détér*¹³, *Grinca* (1113: *Grincha*; vö. szláv **Gъrньčare*; tkp. ’fazekasok, gerencserek’) > *Gerencsér* (1344: *Gerencher*: FNESz.: *Nyitragerencsér*), *Jeszencia* (1229: *Jezencha*, vö. szb.-hv. *Jasenica* hn., szln. *Jesenica* hn.) > *Jeszence* (1271: *Jezenche*: FNESz.: *Nagyjeszence*),

’csónak, hajó’ keresendő, más feltevések azonban a m. *Keve* személynévet tartják a településnév végső forrásának. A m. *Keve* személynévi alakból képzett m. R. *Keuueche* személynévből aztán *v > m* változással alakulhatott ki a *Kemecse* helynév (FNESz.).

¹³ Vele etimológiailag azonosak a *Dejtár* (1252: *Dehter*) és *Dechtár* (1363: *Dechetar*, 1582: *Dechtar*) településnevek, melyek a *Détér* településnévtől eltérően megtartották elsődleges vegyes hangrendűségüket.

Nem(p)csány (1327: *Nempchan*; vö. pl. le. *Niemczny* hn.) > *Nemcsény* (1258>382: *Nempchen*) (TÓTH 2001a: 221), *Pliska* (1141-61: *Plisca*; vö. szlk. *Plieška* hn.) > *Pölöske*¹⁴, *Regác* (1298/300: *Regach*; vö. cseh *Rohatce* hn. ~ *Rohatec* hn.) > *Regéc* ([1307]: *Regech*) (TÓTH 2001a: 124), *Szelesta* (1247-9: *Selusta*; vö. szb.-hv. *Selišta* hn.) > *Szeleste*, *Szecsány* (1229: *Zychan*; vö. szlk. *Sečany* hn.) > *Szécsény* (1219/1550: *Scecen*), *Zsegnya* (1332-5: *Segnia*; vö. szláv R. **Zegnja*; tkp. értelmé 'erdőégetéssel nyert irtványföld') > *Zsegnye* (1337: *Zednye*, 1346: *Segne*), *Zsemlár* (+1075/+124/+217: *Semlar*; vö. szlk. R. *Žemlary* hn.) > *Zsemlér* (1314: *Semler*) (TÓTH 2001a: 251), *Szeremján* (1323: *Zeremlyan*; vö. szláv R. **Srěmljane* ~ **Srěmljani* hn.) > *Szeremle* és a vele etimológiailag azonos Bodrog megyei *Szeremlyén* ([+1093]/XIV>393: *Zeremlyen*) (PÓCZOS 2001: 113) települések nevei. Ez utóbbi két településnév arra emlékeztet, hogy a falu első lakói a Szerémségből települtek át. A mai *Szeremle* névalak úgy keletkezhetett, hogy a R. *Szereml(y)én* forma végződését *hol?* kérdésre felelő helyhatározói ragnak fogták fel, és elhagyták (FNESz.).

Szláv helynévi forma átvételéből származik *Alsószelezsény Szelezsény* (1156: *Scelemsam*, 1275: *Zelesen*; vö. szlk. *Stožany* hn. < R. *Slěžane* hn.) néveleme is. Mai alakját a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és hangrendi kiegyenlítődéssel nyerhette el, mely a helynév történeti adatainak tanúsága szerint igen korán végbemehetett (FNESz.). A *Szelezsény* névelem minden bizonnyal még a XI. század előtt került a magyarba, mivel az alapjául szolgáló szláv forma nazális ϵ hangjának a magyar alakokban $e + m$ kapcsolat felel meg¹⁵ (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 287).

Szláv víznévéről kapta nevét a Zemplén megyei *Márkcssemernye Csemernye* (1254/1360: *Chemerna*; vö. szlk. *Čemerná* hn.) néveleme, illetve a vele etimológiailag összetartozó Zemplén megyei *Csemernye* (1332-7: *Chemernia*) településnév.

2.2.1.1. Már a mély hangrend irányába történő kiegyenlítődés kapcsán említettem, hogy egyes helynevek ugyan vegyes hangrendű idegen nyelvi (főként szláv) előzményre vezethetők vissza, történeti előfordulásaikban azonban csak hangrendileg egynemű névalakkal találkozunk. Ez a palatális hangrend irányába előreható jelleggel kiegyenlített helynevek

¹⁴ A helynév etimológiailag összetartozik a *Pölöskefő* (1354: *Piliskefew*) és *Mecsekpölöske* (1332-5: *Pyliske*) *Pölöske* névelemével, melyek időben ugyan későbből, de hangrendileg egynemű formában adathatók.

¹⁵ Az eredetileg nazális magánhangzót tartalmazó szláv jövevényszavak a magyarban kétféleképpen viselkednek: vagy magánhangzó + n vagy m kapcsolatot mutatnak, vagy nazális nélküli, magánhangzós alakban szerepelnek. A szláv nazálisok magyar magánhangzó + n vagy m folytatása még XI. század előtti átvételt jelez, a puszta magánhangzós magyar folytatás viszont XI. század utáni átvételre mutat (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 287).

egy részénél is megfigyelhető. Szláv személynévi előzményre vezethetők vissza a *Lekér* (1293: *Leker*; vö. cseh *Lékař* szn.) (TÓTH 2001a: 213), *Zebecke* (1328: ? *Zebuske*, 1349: *Sebecke*; vö. cseh *Sobička* csn.), *Migléc* (+1271/ [XIV-XV.]: *Myglez*; vö. cseh *Milhost* szn., szb.-hv. *Milgost* szn.) településnevek. A *Migléc* helynév esetében a szláv előzményből a későbbi-mai névalak hangátvetéssel, hangrendi kiegyenlítődéssel és a névvég affrikálódásával jöhetett létre (TÓTH 2001a: 102–3).

Nem adatolható korai vegyes hangrendű névalak a szláv helynévből származtatható *Szelepcsény* ([1165k.]: *Selepchen*; vö. szlk. *Slepčany* hn.) (TÓTH 2001a: 235–6), *Szölény* (1265: *Zeulen*; vö. szlk. *Selany* hn.) (TÓTH 2001a: 240), *Bezenca* (1326: *Bezenche*; vö. szlk. *Bzenica* hn. < szláv R. **Bъzъnica* hn.; tkp. értelme 'bodzás, bodzafás') (TÓTH 2001a: 182–3) helynevek esetében sem.

2.2.2. Hátraható hangrendi kiegyenlítődéssel

A magas hangrend irányába hátraható jelleggel történő kiegyenlítődéssel az összes példához képest igen csekély számban fordul elő az adatállományt alkotó helynevek és névelemek körében. Mindössze három településnévnél tapasztaltam ilyen irányú változást. Személynévi eredetű *Keszteg* (1075/+1124/+1217: *caztech*; vö. cseh *Kostek* szn., *Kostík* szn., le. *Kostek* szn.) település neve. *Abick* (1323: *Abichk*, 1337/18. sz.: *Abecz*; vö. +1244[XIII]: *Obichk* szn.) (ÁSZ. 591) > *Ebeck* helységnév ugyancsak személynévi metonímia eredménye. Vegyes hangrendű szláv helynévi előzményre vezethetők vissza a *Lédec* (1253: *Leuduch*, *Leduch*; vö. szlk. *Ladice* hn., szlk. *Ladce* hn.) (FNESz. *Barslédec*) (TÓTH 2001a: 212–3) és *Perecse* (1255: *Pereche*, 1272: *Preche*; vö. cseh *Poříč* hn.)¹⁶ (TÓTH 2001a: 117) településnevek. Esetükben azonban a történeti adatok között csak hangrendileg egynemű, palatális alakokat találunk.

2.3. A hangrendi kiegyenlítődéssel mutató helynevek változási tendenciáinak összegzése

Az előbbieken azokat a helyneveket és névelemeket tekintetem át, melyekben veláris vagy palatális irányban végbement a hangrendi kiegyenlítődéssel. Említettem már, és az adatokból is világosan kitűnik, hogy az adatállományt alkotó helynevek körében a veláris hangrend felé történő kiegyenlítődéssel kevésbé jellemző, a palatális irányba történő asszimilációra jóval nagyobb számban találunk példákat. Ha a hangrendi kiegyenlítődéssel

¹⁶ A helynév eredete vitatott; etimológiai előzményeként szóba jöhet még a cseh *Práče*; tkp. jelentése 'mosók' helynévi forma is (TÓTH 2001a: 117).

irányát tekintjük, szembeötlő, hogy a hátraható jellegű változásra szinte csak a mély hangrend felé kiegyenlítődött helynevek mutatnak példákat. A hátraható hangrendi kiegyenlítődés kapcsán említettem már, hogy kevésbé meghatározó volta a magyar hangsúlyviszonyokkal magyarázható, így a fent említett jelenség kapcsán talán feltehető, hogy a palatális irányba történő hangrendi kiegyenlítődést kiváltó *e*, *ë* és *i* hangok indukáló hatása a hangsúlytalan szótagokban kevésbé érvényesül.

Az előbbi feltételezésnél határozottabb következtetéseket vonhatunk le az adatokból, ha a hangrendi kiegyenlítődésben résztvevő hangokat tekintjük. A hangrendi kiegyenlítődésben ugyanis csupán néhány esetben találunk példát arra, hogy akár indukáló, akár indukált hangként az *i* vesz részt a változásban. Minden bizonnyal az *i* indukáló hatására ment végbe a hangrendi kiegyenlítődés a *Sitke* (< *Sitka*), *Finke* (< *Finka*), *Szinte* (< *Szinta*), *Bezine* (< *Bzina*), *Migléc* (< *Milgozt*) településnevekben. Indukált hang az *i* a következő esetekben: *(Alsó)kaznacs* (< *Coznis*), *Tagyon* (< *Togin*), *Bábolna* (< *Babina*), *Molvány* (< *Milvan*), *Harnóc* (< *Hyrnovch*), *Vászoly* (< *Vászily*). Látható tehát, hogy az *i* szerepe a hangrendi kiegyenlítődésben igen csekély, a hangrendi kiegyenlítődést mutató példák 9%-ában vesz részt az *i* hang az asszimilációban. Az esetek nagy többségében mind indukált, mind indukáló hangként az *e* vagy az *ë* hanggal számolhatunk. E két hang megkülönböztetése persze sok esetben problémát jelent, mivel írásban e két hang jelölésében nincs különbség. Ennek ellenére előfordulnak olyan helynevek, amelyekben minden bizonnyal az *ë* fonémát gyaníthatjuk. Az *ë* fonémát feltételezhetjük azokban a helynevekben, melyek későbbi-mai névalakjának alakulásakor labializációval számolhatunk (pl. *Bölzse*, *Döbrönte*, *Pölöske*, *Pöse*, *Semjén* ~ *Sömjén*, *Szölény*). Hasonlóan az *ë* fonéma feltételezhető *Zsolna* (1267: *Sylna*; vö. szlk. R. *Želiňany* hn.) és *Szécsény* (1229: *Zychan*; vö. szlk. *Sečany* hn.) helynevek ómagyar kori névalakjában is. Bár az első szótagi *y* mind az *i*, mind az *ë* hangot jelölheti (BENKŐ 1980: 93), a helynevek szláv előzménye mindkét esetben inkább az *ë*-s olvasatot valószínűsíti. Azokban a példákban is számolhatunk továbbá az *ë* fonémával, melyek esetében mássalhangzó-torlódással, illetve annak feloldásával találkozunk (pl. *Merenye* < *Merenya* < szb.-hv. *Mrnja* szn.).

Az *e*, *ë*, *i* hangoknak a hangrendi kiegyenlítődésben játszott szerepét tekintve megállapítható, hogy az asszimilációban leginkább a palatális *e* vesz részt. Az *e* hangnak a hangrendi kiegyenlítődésben mutatkozó határozottan palatális jellege alapján arra következtethetünk, hogy a vegyes hangrendűségüket megtartó helynevek körében a veláris magánhangzó + *e* hangot tartalmazó névalakok nagy valószínűséggel igen csekély számban

vannak jelen. A hangrendi kiegyenlítődésk vizsgálata kapcsán figyelemre méltó lehet az is, hogy a hangrendi kiegyenlítődéskben játszott szerepüket tekintve aránybeli különbségek mutatkoznak a neutrális *i*, illetve *ě* hangok között. Nagyobb számban találunk példát ugyanis olyan helynevekre, melyben az asszimiláció az *ě* indukáló hatására ment végbe, mint azokra, melyekben ugyanez az *i* indukáló hatására valósult meg. Hozzá kell tenni azonban, hogy a veláris irányba történő hangrendi kiegyenlítődésk kapcsán a két hang között ilyen különbség nem mutatkozik, közel azonos számú adatban szerepel indukált hangként az *i* és az *ě*.

A hangrendi kiegyenlítődésk mutató helynevek és névelemek kapcsán érdemes néhány megállapítást tenni a változások kronológiai jellemzőiről is. Nagyobb biztonsággal persze csak ott állapíthatjuk meg a hangrendi kiegyenlítődésk idejét, ahol az adott helynév, illetve névelem történeti adatai között kiegyenlítődésk, hangrendileg egynemű névalakok is szerepelnek. Az adatok tanúsága szerint így a hangrendi kiegyenlítődésk a XIII-XIV. században végbement a helynevek döntő többségében, ám sok esetben a vegyes hangrendű és a hangrendileg egynemű alakok még egy ideig egymás mellett, egymással párhuzamosan éltek. Találunk példát olyan helynevekre is, melyeknél későbbi időből, a XV. századból adatható a kiegyenlítődésk, veláris vagy palatális névalak: *(Nagy)muzsaj* (1408: *Nagymusay*), *Pocsaj* (1410: *Pochay*), *Novaj* (1425: *Noway*), *Práznóc* (1402: *Prasnulch*), *Paraznó* (1439: *Praznow*), *Zsolna* (1414: *Solna*), *Deméte* (1427: *Demethe*), *Reste* (1402: *Rechete*), *Velejte* (1417: *Velethe*).

A dolgozatom preconcepcióinak vázolósa során említettem, hogy a vegyes hangrendűségüket megtartó helynevek vizsgálata során érdemes figyelmet fordítani a nyelvhasználók kérdésére is. Hasznos lehet azonban ezt a szempontot a hangrendi kiegyenlítődésk mutató példák kapcsán is figyelembe venni. Ha ugyanis a vegyes hangrendűségüket megtartó helynevek azért maradtak vegyes hangrendűek, mert nem magyar, hanem például szláv névhasználók körében voltak használatosak, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a kiegyenlítődésk helynevekre főleg a magyarság által lakott területeken találunk példákat. Hangsúlyozni kell persze, hogy a településnevek tekintélyes része személynévből (magyar, szláv, latin, német személynévből) származtatható, így esetükben biztosan magyar névadókat tételezhetünk fel, hiszen a pusztas személynév földrajzi névvé válása speciálisan magyar sajátosság, a magyarság szomszédságában élő nyelvekben ez a névadási mód egyáltalán nem fordul elő (BÁRCI-BENKŐ-BERRÁR 1967/1999: 387). Figyelemre méltóbb a területiség kérdése az idegen helynévi formákból eredeztethető helynevek kapcsán. Minthogy az itt tárgyalt, helynévi előzménnyel magyarázható helynevek

többsége szláv eredetű, így az adatok elemzése során leginkább a magyar-szláv területi elhelyezkedésre voltam figyelemmel. A helynevek területi elhelyezkedésének vizsgálatához KRISTÓ GYULA *Nem magyar népek a középkori Magyarországon* (Bp., 2003) című munkáját használtam fel, melyben a szerző vármegyékre lebontva ad képet a korabeli Magyarország etnikai tagozódásáról. Meg kell jegyezni, hogy a magyar-szláv területiség kapcsán az ország területére a XII-XIV. században betelepülő szláv népekre és szállásterületeikre gondolok. E bevándorolt szláv népréteg elkülönül ugyanis azoktól a szlávoktól, kiket a magyarság a honfoglalás során a Kárpát-medence területén talált, és magába olvasztott. E szláv népcsoportok a honfoglalás után még százötven-kétszáz évig őrizték nyelvüket, majd a magyar környezet hatására – a kétnyelvűség állapota után – elmagyarosodtak (KRISTÓ 2003: 89). Ebben az esetben nem beszélhetünk és nem is kell beszélünk magyar-szláv területi különbségekről.

A honfoglalást két-háromszáz évvel követően – mint már említettem – nagy arányú szláv betelepülés, illetve betelepítés kezdődött, melynek során az ország területére érkező szláv népek elsősorban az északi hegyvidéki területeken telepedtek le. A honfoglalás során a magyarság ugyanis a síkvidéki, alföldi területeket szállta meg, így az ország hegyvidéki részei igen gyéren lakott vidékeknek számítottak. Az északi megyékbe betelepülő szlávok etnikailag azonban nem alkottak homogén egészet: nyugaton csehek (morvák), a térség középső részén lengyel, keleten pedig orosz (rutén) betelepülőkkel számolhatunk (KRISTÓ 2003: 105). A rutének e területeknél délebbre is húzódtak, a Tiszán átkelve megjelentek az Avas hegység ugocsai és szatmári részein, de Észak-Erdélybe is beszüremkedtek. Erdélybe a ruténeken kívül bolgár népek is érkeztek; Dél-Erdélyben és Erdély közepén számos adat ad tanúságot egy kései Árpád-kori intenzív bolgár betelepülésről. „Jelen ismereteink szerint a bolgár betelepülésnél később indult a rácok (szerbek) magyarországi bevándorlása. Minden jel arra mutat, hogy legkorábban Szerém és Valkó megyében jelentek meg, ahová a macsói bánóság területéről hatoltak fel.” – írja KRISTÓ GYULA (2003: 111). A későbbiekben is leginkább az ország déli határán, a Szerémségben éltek, illetve innen északkelet felé Keve és Temes megyék felé terjeszkedtek. Az országba települt szlávok kapcsán még a horvátokról kell említést tenni, akik a XIII. század elején történő, nyugatról (Szlavóniából és Pozsegából) kiinduló telepítés során változtatták szlávúvá az addig főként magyarok által lakott Baranya Dráván túli nyúlványát. „Ugyancsak a horvátságunk tulajdoníthatjuk azt a szláv előretörést, ami immár a Drávától északra, Somogy és Baranya határvidékén megfigyelhető” (KRISTÓ 2003: 115).

A fenti leírásból jó látható tehát, melyek azok a térségek, ahol számolni kell a betelepülő szláv népcsoportokkal. A helynevek területi elhelyezkedésének vizsgálatára azonban mégis csak két megyében, Abaújban és Barsban vállalkozom, mivel e két megyéből áll rendelkezésemre olyan mennyiségű hangrendi kiegyenlítődést mutató adat, melyekből a területiség kapcsán valamelyest helytálló következtetést lehet levonni.

Abaúj és Bars vármegyék Magyarország északi térségében terülnek el, így esetükben a magyar-szláv területi határt – a szlávok hegyvidéki letelepedése következtében – a hegyvidék-síkvidék határvonalában húzhatjuk meg. Az adatállomány hangrendileg kiegyenlítődt helyneveinek egy része Bars vármegyéből¹⁷ adatható. KRISTÓ GYULA Barsban a Kosztolány – Kistapolcsány – Garamszentbenedek vonalban jelöli ki a síkvidék és a hegyvidék határát, így a magyar-szláv népréteg határvonalát is (KRISTÓ 2003: 96). Térképre vetítve az általa meghatározott választóvonalat, illetve a hangrendi kiegyenlítődést mutató, szláv helynévi eredetű helyneveket, azt tapasztaljuk, hogy a Bars vármegyéből adatható, szláv helynévi előzményre visszavezethető kilenc település közül hét (*Garaduc, Lédec, Lekér, Nemcsény, Szelepcsény, Szölény, Zsemlér*) e vonaltól délre, azaz magyarok által lakott területen található.

Abaúj vármegyéből ugyan nem áll rendelkezésünkre ilyen számú szláv helynévi eredetű adat, néhány megjegyzés azonban e vármegye kapcsán is tehető. Abaúj megyének¹⁸ „déli és középső része lényegében síkvidéki terület, magyar népséggel. A megye Szepes felé eső északi, hegyes része szinte lakatlan vagy gyér népségű lehetett. [...] A hegyvidék és a síkság találkozásának vidékére a tatárjárást követően érkezett szláv népség” (KRISTÓ 2003: 100). KRISTÓ szláv településként jelöli meg a XIII. századból Regmec, Regéc településeket a megye keleti-délkeleti részén, és Szedlec, Szedlece településeket a XIV. századból a megye nyugati területén (KRISTÓ 2003: 100). Abaúj megyéből hat idegen helynévi eredetre visszavezethető településnév (*Kázmárk, Krasznok, Olsvány, Papolc, Percse, Regéc*) adatható, közülük négy (*Kázmárk, Krasznok, Papolc és Percse*) egyértelműen a Szedlec, Regmec, és a KRISTÓ által szlávok lakta területként említett Zsebes-föld által kijelölt vonaltól délre helyezkedik el. Ez a terület a megye középső, illetve déli területeinek felel meg, mely a XIII-XIV. században magyarok által lakott vidék lehetett. Figyelemre méltó, hogy hangrendi kiegyenlítődés ment végbe a KRISTÓ szerint szlávok által lakott Regéc település nevében is. Meg kell jegyezni azonban, hogy a település a megye délkeleti részén, főleg magyarok által lakott területen fekszik, így a településnévben bekövetkezett hangrendi kiegyenlítődés

¹⁷ Bars vármegye térképét a dolgozat Mellékletében *1-es térkép* cím alatt közlöm.

¹⁸ Abaúj vármegye térképét a dolgozat Mellékletében *2-es térkép* cím alatt közlöm.

feltehetően a magyar nyelvi hatással magyarázható. Szláv helynévi eredettel magyarázható Olsvány település neve is. A település Abaúj megye északnyugati területén, jóval a magyar-szláv határvonalat jelentő Szedlec – Zsebes-föld – Regmec vonaltól északra fekszik. Minthogy nevének etimológiája nincs tisztázva, esetében a hangrendi kiegyenlítődés ténye sem bizonyítható egyértelműen, így a magyar-szláv névhasználók kérdése kapcsán területi elhelyezkedéséből nem vonhatunk le következtetéseket.

Az előbb látott két vármegye esetében, úgy tűnik, igazolódni látszik a feltételezés, miszerint a helynevek hangrendi változása a névhasználók etnikai hovatarozásától (is) függ. Nagyobb biztonsággal persze csak akkor jelenthetném ezt ki, ha az abaúji és barsi eredményekhez hasonlók mutatkoznának a többi vármegye esetében is. Más vármegyéből azonban nem áll rendelkezésemre elegendő adat ahhoz, hogy területiség szempontjából helytálló megállapításokat tehessek.

3. A vegyes hangrendűségeket megtartó helynevek

A továbbiakban azokat a helyneveket, illetve névelemeket foglalom össze, melyek megtartották vegyes hangrendű formájukat. Említettem már, hogy az adatállományt alkotó helynevek nagy többsége ide sorolható, tehát nem vált hangrendileg egyneművé az idők során. A vegyes hangrendűségeket megtartó helynevek 71%-ában a veláris magánhangzó(k) mellett az *i* hang fordul elő, 18%-ban veláris magánhangzó + *é* hangot tartalmaz a veláris névalak. Igen csekély azon vegyes hangrendűségeket megtartó helynevek száma, melyekben veláris magánhangzók *e* hanggal fordulnak elő. Ez utóbbi eset azért érdemel különös figyelmet, mert a hangrendileg egyneművé vált példákban az *e* a hangrendi kiegyenlítődésre való hajlamát tekintve határozottan palatális hangként viselkedett, a hangrendi kiegyenlítődésben ugyanis mind indukáló, mind indukált hangként leginkább az *e* vett részt. Mindezt a vegyes hangrendűségeket megtartó helyneveken belül mutatózó, és a fentiekben már említett aránybeli különbségek is (ti. több az olyan vegyes hangrendű helynév, melyben a veláris magánhangzó mellett *i* hang szerepel) alátámasztják. Ennek ellenére úgy érzem, hogy érdemes részletesebben megvizsgálni azokat a veláris magánhangzó + *e*-t tartalmazó vegyes hangrendű helyneveket, melyek megtartották vegyes hangrendűségüket.

3.1. Veláris magánhangzó + e hangot tartalmazó vegyes hangrendű helynevek¹⁹

3.1.1 A veláris magánhangzó + e hangot tartalmazó vegyes hangrendű helynevek vizsgálata során – mint azt a hangrendi kiegyenlítődést mutató példák vizsgálata kapcsán is láttuk – problémát jelenthet a palatális e és a hangrendileg neutrális ě hang elkülönítése, mivel írott formában a két fonéma jelölésében nincsen különbség. Ez a kérdés azért igen fontos, mert egy-egy helynévben a palatális e fonéma helyett ě-t is feltételezhetünk, s így az adott helynév esetében a vegyes hangrend megtartása – az ě neutralitása következtében – indokoltnak tekinthető. A palatális e és a neutrális ě elkülönítéséhez segítségünkre lehetnek bizonyos fogódzók: ilyen például a mássalhangzó-torlódás feloldásának kérdése, a magyarban ugyanis a szóeleji mássalhangzó-torlódás sok esetben az i ~ ě bontóhang betoldódásával küszöbölődik ki. Erre látunk példát a szláv helynévi előzményű *Belezna* (1332-7: *Bechenen*; vö. szb.-hv. *Blizna* hn., le. *Blizna* hn.), *Berezna* (1409: *Berezna*, 1427: *Nagbrezna*; vö. szb.-hv. *Brezna* hn., cseh *Březná* hn.; tkp. értelme 'nyírfás, nyíres') (FNESz.: *Nagyberezna*) és *Gerenda* (1320: *Gerenda*; vö. le. *Grzenda* hn., szb.-hv. *Greda* hn.) települések nevében. Esetükben a szóeleji mássalhangzó-torlódást feloldó ě bontóhangot tétélezhetünk fel²⁰.

A mássalhangzó-torlódás azonban nemcsak bontóhang betoldódásával oldódhat fel. Különösen az s, sz, z + zárhang kezdetű lexémákban fordul elő, hogy a mássalhangzó-torlódást a torlódó mássalhangzók elé kerülő, ejtéskönnyítő hang oldja fel. Az ejtéskönnyítő hang lehet a következő szótaggal megegyező magánhangzó, illetőleg az i vagy az ě hang valamelyike (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 135). Valószínűleg az ě ejtéskönnyítő hanggal számolhatunk a Bihar megyei *Esztár* (1215/1550: *Yztharij*, 1291-4: *Star*) településnév esetében, mely feltehetően egy szláv **Starъ* személynévi formára vezethető vissza (vö. cseh *Starý* szn., le. *Stary* szn.). *Esztergom* (1079: *str(igon)ensis*, 1147: *Estrigun*) településnevünkben is nagy valószínűséggel a mássalhangzó-torlódás elé kerülő ě hanggal számolhatunk. A helynév eredete vitatott: kereshetjük benne a szb.-hv. R. *strogun* 'tímár, cserzővarga' közszót, de egy szláv R. **Strěgomjъ* helynévi formából is származhat.

¹⁹ A veláris magánhangzó + e hangot tartalmazó vegyes hangrendű helyneveket a Melléklet 3.2.-es pontjában, a veláris magánhangzó + i hangot tartalmazó vegyes hangrendű helyneveket a Melléklet 3.3.-as pontjában veszem sorra.

²⁰ Számolhatunk ě bontóhanggal esetleg a *Perkupa* (1332-5: *Precupa*; vö. szb.-hv. *Prekopa* hn., szln. *Prekopa* hn.; tkp. értelmük 'harántárok') és *Perlak* (1264/1376: *Prelak*; vö. szb.-hv. *Prevlak* hn.; tkp. értelme 'áthúzás, átvontatás') településnevek esetében is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a bontóhang betoldódását igazoló **Perekupa* és **Perelak* hangalakok nem adatolhatók e helynevek esetében. Ebből következően későbbi-mai alakjuk nagyobb valószínűséggel hangátvetés eredménye lehet.

Az előbb látott példákon túl olyan esetekkel is találkozunk, amennyiben mássalhangzó-torlódással és annak feloldásával ugyan nem számolhatunk, de a vegyes hangrendű névalakban mégis *ě* fonémát feltételezhetünk. A Somogy megyei *Szenta* (1360: *Sentha*) és a Bodrog megyei *Zenta* (1216/XVIII: *Zentha*, 1264/291/389: *Zynta*) (PÓCZOS 2001: 117–8) települések neve etimológiai azonosságot mutat. Valószínűleg a *Szemta* (vö. 1273k./1274: *Scemta*) női személynévből keletkeztek magyar névadással. Amennyiben a személynévben a *m. szem* főnév kereshető, ennek elsődleges *ě* hangja mind a személynévben, mind a belőle alakult településnevekben megőrződhetett.

A szláv helynévből származtatható *Felka* (1268: *Vylkam*, 1298: *Filka*, 1308: *Vylka*; vö. cseh *Velká* hn., szln. *Velka* hn.), település neve esetében az *e* hangot tartalmazó szláv előzmény ellenére is feltételezhetjük az *ě* fonémát. A helynév történeti előfordulásaiban ugyanis *i ~ y* jelölést találunk az első szótagi magánhangzó helyén. Az ómagyar kori helyesírás jelölési rendszerében az efféle jelölések kettős hangértékkel bírtak: jelölhették mind az *i*, mind az *ě* hangot (BENKŐ 1980: 93), így a településnév adatai esetében számolhatunk *Vělka ~ Fělka* olvasattal is. Ha a történeti adatok *i ~ y* jelölése mögött mégis az *i* hangot tételezzük fel, úgy a későbbi-mai *Felka* alakot az magyarázhatja, hogy az *i* a XI-XIII. században zajló *i > ě* nyíltabbá válási tendencia hatókörébe került, és *ě*-vé alakult.

A magyar személynévvel magyarázható *Gerla* (1259/1466: *Gwrla*; vö. 1290: *Gerlah* szn.) (ÁSz. 332) helynév Békés vármegyéből adatható. Minthogy történeti adatának első szótagi *w*-s írásmódja labiális palatális magánhangzót jelöl, azt gyaníthatjuk, hogy helynév részlegesen belekerült a XIII-XIV. században zajló *ě > ö* labializáció hatáskörébe. Ebből következően esetében szintén az *ě* fonémával számolhatunk.

3.1.2. A veláris magánhangzó + *e* hangot tartalmazó vegyes hangrendű helynevek között persze találunk olyanokat is, melyek esetében nem feltételezhetjük az *ě* fonémát. E helynevek eredetüket tekintve vagy szláv helynévi előzményre vezethetők vissza, vagy pusztán személynévből keletkeztek magyar névadással. Egy esetben találunk olyan helynevet, mely szláv eredetű személynévvel magyarázható.

3.1.2.1. Szláv helynévi előzményre vezethető vissza *Benkóc* (1363: *Benkoucz*; vö. szlk. *Benkovce* hn., cseh *Benkovice* hn.), *Leszna* (1254/1360: *Lezna*; vö. cseh *Lesná* hn.), *Velkapolya* (1354: *Welkypolya*; vö. szlk. *Velké Pole* hn.; tkp. 'nagy mező') (TÓTH 2001a: 247) és *Szeszta* (1319: *Zešta*; vö. szb.-hv. R. *Cesti* hn., szln. *Cesta* hn.; tkp. jelentése 'út')

települések neve. Ez utóbbi a vegyes hangrendű névalakkal szinte egy időből mély hangrendű *Szoszta* (1317: *Zozta*) és *Szaszta* (1319: *Sasta*) formában is adatolható, melyek ideiglenes hangrendi kiegyenlítődéssel magyarázhatók (TÓTH 2001a: 141). Arra, hogy végül a vegyes hangrendű változatok éltek tovább, talán az lehet a magyarázat, hogy *Szeszta* település Abaúj vármegyének a Szedlec – Zsebes-föld – Regmec vonaltól északra fekvő területén fekszik, ahová a jelentősebb szláv betelepülés történt (KRISTÓ 2003: 100)²¹. Ennek következtében a település elszlávosodhatott, és a szláv névhasználók hatására élhetett tovább az ideiglenes mély hangrendű névalakok ellenére a vegyes hangrendű változat. A *Velkapolya* településnév esetében is magyarázható talán szláv névhasználókkal a névalak vegyes hangrendűsége. *Velkapolya* település ugyanis Bars vármegyének a Kosztolány – Kistapolcsány – Garamszentbenedek vonaltól északra fekvő területén fekszik, ahová szintén jelentős szláv betelepülés történt (KRISTÓ 2003: 96)²². A *Belecska* helynév vegyes hangrendűsége is szláv névhasználók emlékét őrizheti. A településnév *Belcs* (1332-7: *Beelch*) hangalakban adatolható, mely forma a település elsődleges, puszta személynévből alakult nevét tükrözi. A későbbi-mai vegyes hangrendű *Belecska* változatot a FNESz a betelepülő szerbeknek tulajdonítja.

3.1.2.2. Szláv személynévi előzményre egy vegyes hangrendű helynév vezethető vissza. Feltehetően egy szláv **Dědoradъ* személynévi alakból magyarázható a Kolozs megyei *Dedrád* (1319: *Dedraad*) település neve, mely későbbi-mai alakját a két nyílt szótagos tendencia működésével nyerhette el.

3.1.2.3. Magyar személynévi előzménnyel magyarázható helynevekre is találunk példát a veláris magánhangzó + *e* hangot tartalmazó adatok között. Sáros vármegyében adatolható *Bertót* (1320: villa *Bertholdi*, 1340: *Bertoth*; vö. 1198: *Bertoldus* szn., 1206: *Bertoldo* szn.) (ÁSz. 118) és *Hermány* (1320: villa *Hermann*, 1372: *Nagherman*: FNESz.: *Sztankahermány*; 1402: *Hermanuagasa*, 1427: *Herman*: FNESz.: *Tapolyhermány*; vö. 1014: *Hereman* szn., +1135/+1262/1566: *Herman* szn.) (ÁSz. 382) települések neve. Ez utóbbival etimológiailag rokon *Szászhermány* (1404: *Herman*) és *Hermánszeg* (1314: *Hermanzegh*) helynév is. A helynevek alapjául szolgáló személynév mindkét esetben német eredetű.

²¹ Abaúj vármegye térképét lásd a Melléklet 2. sz. *térkép* címe alatt.

²² Bars vármegye térképét lásd a Melléklet 1. sz. *térkép* címe alatt.

A személynévből alakult településnevek esetében – mint azt már említettem – magyar névadókat kell feltételeznünk, mivel a pusztai személynév helynévvé válása speciálisan magyar jelenség. A település névadói és a későbbi névhasználók között azonban (pl. más népcsoportok betelepülése következtében) különbséget is feltételezhetünk, mely az előbbi esetekben akár a helynév egyes hangrendűségének megőrzésére is magyarázatként szolgálhat. *Szászhermány* nevének előtagja nagy valószínűséggel a település szász (német) lakóira utal, de feltételezhetünk német lakosságot a Szamos menti *Hermánszeg* esetében is, mivel a Szamos mentén a XIII. században éltek német hospesek (KRISTÓ 2003: 161).²³

4. Összegzés – a vegyes hangrendű helynevek vizsgálatából levonható következtetések

Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy számos, korai adataiban vegyes hangrendűséget mutató helynevet tartalmazó adatállomány vizsgálatával bemutassam a magyar helynevek, illetve az azokat alkotó névelemek hangrendi szempontból történő viselkedését. Munkám kezdetén feltételeztem, hogy a helynevek – a közszavakhoz hasonlóan – nagyobb részt hangrendileg kiegyenlítődnek. Feltételezésem az adatállomány rendezése után megdőlt, mivel a helynevek, illetve névelemek nagyobb többsége megtartotta vegyes hangrendűségét. Kisebb hányaduknál tapasztaltam veláris vagy palatális irányba történő hangrendi kiegyenlítődést.

Összegezve a hangrendileg kiegyenlítődt, illetve a vegyes hangrendűségüket megtartó helynevek vizsgálatából levonható következtetéseket, a következő megállapítások tehetők: (1) Az adatállományt alkotó helynevekben a hangrendi kiegyenlítődés nagyobb arányban palatális irányban ment végbe, jellegét tekintve mind veláris, mind palatális irányban az előreható asszimilációval számolhatunk. Az előreható asszimiláció meghatározóbb volta minden bizonnyal a magyar hangsúlyviszonyokkal magyarázható. A magyarban ugyanis a szavak első szótagja hangsúlyos, így legtöbbször az első szótagi hangsúlyos magánhangzó hangrendjéhez igazodik az adott szó többi magánhangzója. (2) A hangrendi kiegyenlítődés az adatállomány helyneveinek döntő többségében a XIII-XIV. században ment végbe, néhány

²³ Nem határozható meg pontos földrajzi fekvése a Sáros megyei *Bertót*, *Sztankahermány* és *Tapolyhermány* településeknek. Ugyanez mondható el a szláv helynévi előzményre visszavezethető, a 3.1.2.1. pontban tárgyalt Zemplén megyei *Benkóc* és *Leszna* településekről is. Velük kapcsolatban annyit azonban mégis meg lehet jegyezni, hogy mindkét vármegye esetében számolhatunk nem magyar népcsoportok jelenlétével. Sárosban sokfelé éltek németek (KRISTÓ 2003: 149), de – különösen a tatárjárás után – szláv betelepüléssel is számolhatunk (KRISTÓ 2003: 100). Ugyanígy Zemplén vármegye esetében is említ szláv betelepülést KRISTÓ GYULA (2003: 104).

esetben tanúskodnak az adatok később bekövetkező változásról. (3) A hangrendi kiegyenlítődésben mind indukáló, mind indukált hangként főleg a palatális *e* vett részt, mely hangrendi szempontból tehát egyértelműen palatális hangnak tekinthető. Ezt támasztja alá, hogy a vegyes hangrendűségüket megtartó helynevek kapcsán csupán néhány esetben találkozunk olyan névalakkal, melyben a veláris magánhangzó mellett a palatális *e* hang szerepel. (4) A veláris magánhangzó + *e* hangot tartalmazó vegyes hangrendű helynevek megőrzött vegyes hangrendűsége minden bizonnyal nem magyar névhasználók nyomát őrzi. Ezt, a dolgozat prekonceptiójaként megfogalmazott feltevést bizonyítja egyrészt, hogy a veláris magánhangzó + *e* hangot tartalmazó vegyes hangrendű helynevek olyan vármegyékből adathatók, ahol szláv, illetve német betelepeléssel kell számolnunk. De a feltevést igazolja – miként azt Bars és Abaúj vármegyék kapcsán bemutattam – továbbá az is, hogy a hangrendileg kiegyenlítő helynevek főleg magyarok által lakott területeken találhatók. (5) Dolgozatom másik prekonceptiójaként fogalmaztam meg, hogy a vegyes hangrendű helynevek vegyes hangrendűsége akár személynévi eredetükkel is összefüggésben lehet: vagyis a helynév alapjául szolgáló személynév vegyes hangrendűségének a belőle alakult helynévben is nyoma maradhat. E feltevéssel kapcsolatban az adatállományt alkotó helynevek tanúsága alapján az mondható el, hogy a személynévi előzmény vegyes hangrendűsége a belőle alakult helynévben abban az esetben őrződik meg, ha veláris magánhangzók mellett az *i* hang szerepel. Ha a helynév alapjául szolgáló személynévben azonban a veláris magánhangzó az *e* vagy *ë* hangokkal fordul elő, akkor a vegyes hangrendűség a helynévi alakban hangrendi kiegyenlítődéssel kiküszöbölődik.

Felhasznált irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár*. Bp., 2004.

BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet*. Bp., 99–106.

BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1999), *A magyar nyelv története*. Bp., 109–110. 144. 160–62. 285–96.

BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp., 89–121.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Bp., 1963.

HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen 1997.

KASSAI ILONA (1998), *Fonetika*. Bp., 140–41.

KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (2004), *Magyar nyelvtörténet*. Bp., 110–27. 320–21 . 335–36.

KIS TAMÁS (2005), *A veláris i a magyarban*. Magyar Nyelvjárások 43: 5–26.

KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp., 81–167.

NÁDASDY ÁDÁM–SIPTÁR PÉTER (1994): A magánhangzók. In: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 94–121.

PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 5. Debrecen.

SZABÓ SÁNDOR (1902), *A magyar magánhangzó illeszkedés*. Bp., 3–6.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1984.

TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 4. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korból*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 6. Debrecen. 92–8.

Melléklet

A dolgozatban a hangrendi kiegyenlítődést mutató helynevek vizsgálata kapcsán már említettem, hogy az adatok közlése során, az egyes változási tendenciák részletezésénél csak azokat a példákat veszem sorra, melyekben a hangrendi kiegyenlítődés egyértelműen végbement. Azokat az eseteket, melyekben ez nem egyértelmű (pl. felvetődhet az íráshiba lehetősége), a továbbiakban a dolgozat közlési rendjének megfelelően részletezem. Itt sorolom fel továbbá azokat a vegyes hangrendű helyneveket is, melyekben a veláris magánhangzó mellett az *é* vagy az *i* hangok valamelyike szerepel. Az adatok közlése során a következő információkat adom meg az egyes helynevek esetében: közlöm az adott helynév kiindulási alakját és ennek egy történeti adatát, majd az ebből alakult későbbi-mai alakot, szintén egy történeti adattal alátámasztva. Minden helynév esetében figyelmet fordítok az etimológiai előzményre is: az adott helynév előzményeként említhető idegen nyelvi helynevet, személynevet, illetőleg magyar személynevet minden esetben az adott helynév adatai után tüntetem fel.

2.1. Vegyes hangrendű formát mély hangrendű vált fel

2.1.1. Előreható hangrendi kiegyenlítődés

Szláv eredetű személynévből alakult helynév: *Kajeta* (1332-5/Pp.: *Kaheta*) > *Kajata* (1270/272: *Koycha*) – vö. 1221/1550: *Koeta* szn. (ÁSZ. 465); vö. cseh *Kojata* szn., le. *Kojeta* szn. (TÓTH 2001a: 79–80)

Török eredetű személynévből alakult helynév: *Kajdecs* (1332-7: *Kaydech*) > *Kajdacs* – vö. 1138/1329: *Koidi* szn. (ÁSZ. 466); vö. török **Qajdi* szn.; tkp. jelentése 'megfordult'.

Talán köznévi eredetű helynevek: *Babet* (1217: *Bobeth*) > *Babót* és a vele etimológiailag rokon: *Babot* (1224: ? *Bobut*, 1287: *Bobud*: FNESz.: *Kisbabot*), illetve *Babod* (1275: *Babut*: FNESz.: *Somogybabod*) – vö. m. *bab* fn.²⁴

2.1.2. Hátraható hangrendi kiegyenlítődés

Szláv személynévi előzményre visszaezethető helynév: *Szomolya* (1275:

²⁴ Meg kell jegyezni, hogy e helynevek nagyobb valószínűséggel inkább szláv helynévi formával (vö. szb.-hv. *Bòbòt* hn., szb.-hv. *Bòbovac* hn.) magyarázhatók.

Zamala, 1332-5/Pp.: *Zemolya ~ Zomole*) – vö. cseh *Smola* szn., le. *Smola* szn.

Szláv, közelebről szlovák helynévi előzménnyel magyarázható helynév: *Zsernóc* (1344: *Sernouch*) > *Zsarnóca* (1355: *Sarnocha*) – vö. szlk. *Žarnovica* hn., le. *Žarnovica* hn. (TÓTH 2001a: 250)

2.2. Vegyes hangrendű formát magas hangrendű vált fel

2.2.1. Előreható hangrendi kiegyenlítődé

Szláv személynévi előzményre visszavezethető helynevek: *Vecsa* (1113: *Vveza*) > *Vecse* (+1246/1274: *Vecche*: FNESz.: *Vágvecse*) és a vele etimológiailag rokon *Vecse* (1332-7: *Veca*: FNESz.: *Dunavecse*; 1369: *Veche*: FNESz.: *Somlóvecse*) – vö. szláv **Vętjeslavъ* szn. > *Vętje* szn. > **Veče* szn.²⁵

Szláv helynévi előzménnyel magyarázható helynév: *Bista* (1270/272: *Bysta*) > *Biste* – vö. szlk. *Byšta* hn. (TÓTH 2001a: 28)

Pusztaszemélynévből magyar névadással alakult helynév: *Szecsza* (1320: *Zecha*) > *Zsecse* (1329/330: *Zychee*) – vö. 1211: *Zeche* szn. (ÁSZ. 841).²⁶

2.2.2. Hátraható hangrendi kiegyenlítődé

Pusztaszemélynévből magyar névadással alakult helynév: *Katel* (1305: *Katel*) > *Ketel* (1330: *Ketel*) – vö. +1086: *Ketel* szn. (ÁSZ. 460)

3. A vegyes hangrendűségüket megtartó helynevek

3.2. Veláris magánhangzó + é hangot tartalmazó vegyes hangrendű helynevek

Pusztaszemélynévből magyar névadással alakult helynevek: *Bagamér* (1281: *Bogomer*) – vö. 1260/1367: *Bagamerio* szn., 1300: *Bagamery* szn. (ÁSZ. 81)

Déda (1393: *Deda*; 1353: *Deda*: FNESz.: *Beregdéda*; 1386: *Deda*: FNESz.: *Berettyódéda*) – vö. 1111: *Deda* szn. (ÁSZ. 238)

Bodmér (1311/1346: *Budmer*) és a vele etimológiailag rokon *Budmér* (1291: *Budmer*: FNESz.: *Kisbudmér*, *Nagybudmér*) – vö. 1138/1329: *Budmyr*, *Budmer* szn. (ÁSZ. 129)

²⁵ A vegyes hangrendű alakok következtében talán gondolhatunk magyar személynévi eredetre is; vö. 1166/1229: *Weza* szn. (ÁSZ. 805), 1202-1203/cr 1500: *Veca* (ÁSZ. 796).

²⁶ Nem zárható ki azonban a szláv eredet sem (vö. szb.-hv. *Seča* hn.). Ez esetben az 1320-as vegyes hangrendű névalak ennek nyomát őrizheti (PÓCZOS 2001: 111).

Csepány (1323: *Chepan*: FNESz.: *Hódoscsepány*) és a vele etimológiailag rokon: *Cséfán* (1332-7: *Chepani*) és *Csépa* (1391: *Chepa*) – vö. 1217/1550: *Chepan* szn. (ÁSz. 190)

Cséffa (1302: *Chepka*) – vö. 1268: *Chepk* szn. (ÁSz. 172)

Déta (1323: *Detha*, 1330>342: *Deytha*) – vö. 1225: *Detha* szn. (ÁSz. 246) (PÓCZOS 2001: 32)

Déva (1269/1270: *Dewa*) – vö. [1272-1290]/1300: *Deva* szn. (ÁSz. 249)

Léta (1322: *Leta*, 1446: *Kysletha*: FNESz.: *Kisléta*; 1324: *Castrum Leta*: FNESz.: *Magyarléta*) – vö. 1202-1203/cr1500: *Leta* szn. (ÁSz. 490)

Léva (1156/1347: *Leua*) – vö. 1221: *Leua* szn. (ÁSz. 493)

Lompérd (1329: *Lumpeyrtholma*, 1344: *Lamperth*) és a vele etimológiailag rokon: *Lompért* (1321: *Lomperth*: FNESz.: *Szilágylompért*) – vö. 1138/1329: *Lampert* szn. (ÁSz. 481)

Bégány (1332-5: *Bygan*, 1397: *Noghbegan*: FNESz.: *Nagybégány*) – vö. 1283/1367: *Began* szn. (ÁSz. 102)

Macséd (1326: *Mached*, 1473: *Nagmached*: FNESz.: *Nagymacséd*) – vö. 1138/1329: *Macidi* szn. (ÁSz. 506)

Néma (1225: *Nema*) – vö. 1270-1277: *Nema* szn. (ÁSz. 578)

Óbér (1271: *Olber*, 1281: *Alber*) – vö. 1283/1283: *Olber* szn., 1298/1298: *Alber* szn. (ÁSz. 53)

Pamlény (1299: *Pomlyn*, 1319: *Pomlin*) – vö. 1193: *Pomlim* szn., +1193/1268: *Pamlen* szn. (ÁSz. 611) (TÓTH 2001a: 114)

Tésa (1221/1550: *Te[a]*) – vö. 1276/1641: *Tese* szn. (ÁSz. 748)

Vasztély (1215/1363: *Buztech*, 1240: *Bozthyh*: FNESz.: *Vasztélypuszta*) – vö. +1135: *Bozteh* szn. (ÁSz. 95)

Véza (1263: *Wiz*, 1320/1550: *Weze*) – vö. 1166/1229: *Weza* szn. (ÁSz. 805)

Szláv személynévből magyarázható helynevek: *Báré* (1279/1345: *Bare*) – vö. szb.-hv. *Bore* szn., le. *Borze* szn.

Baté (1373-5: *Batey*) – vö. le. R. *Batej* szn.)

Majtény (1265: *Moythe*, 1397: *Maythen*: FNESz.: *Hegyesmajtény*) – vö. szláv R. **Mojtěchъ* szn.

Maladé (1259/1466: *Maladei*) – vö. cseh R. **Mladěj* szn.

Nézsa (1371: *Nesa*, 1389: *Nysa*) – vö. szb.-hv. *Niša* szn., *Nježa* szn.

Padé (+1256: *Podue*, 1451: *Pade*) – vö. szláv R. **Podvojъ* szn.

Német eredetű személynévből alakult helynevek: *Namény* (1332-4: *Nomen*, 1387: *Kysnomyn*: FNESz.: *Kisnamény*; 1214/1550: *Numen*: FNESz.: *Vásárosnamény*) – vö. ném. R. *Namin* szn.

Tuzsér (1212/1339: *Tuzer*) – vö. ném. *Tuscher* szn.

3.3. Veláris magánhangzó + i hangot tartalmazó vegyes hangrendű helynevek

Pusztá személynévből magyar névadással alakult helynevek: *Bikád* (1343: *Bygad*, 1394: *Bikad*: FNESz.: *Alsóbikád*) – vö. 1138/1329: *Biqua* szn. (ÁSz. 124)

Bihar (1203/1261/1342/1477: *comitatus Bichoriensis*) – vö. +1086: *Bichor* szn. (ÁSz. 123)

Bikács (1211: *Bychachi*) – vö. 1263: *Bikach* szn. (ÁSz. 124)

Cikó (1432: *Cyko*) – vö. 1294: *Cyko* szn. (ÁSz. 211)

Cintos (1357: *Acentus ~ Acintus*) – vö. 1300: *Acintus* szn., 1211: *Accentus* szn. (ÁSz. 43)

Cirák (1265k.: *Zyrak*) – vö. 1230: *Syrac* szn. (ÁSz. 720.)

Csicsal (1251: *Chychol*, 1466: *Chychal*) – vö. [1067]/1267: *Chycha* szn. (ÁSz. 196)

Csicsó (1172: *Sysou*, 1225/1240k.: *Chichou*; 1272: *Chichow*: FNESz.: *Balatoncsicsó*; 1329: *Chichow*: FNESz.: *Somogyicsicsó*) – vö. 1257: *Chichov* szn. (ÁSz. 196)

Fiad (1332-7: *Fyod*) – vö. 1138/1329: *Fiodi* szn. (ÁSz. 307)

Finta (1272: *Finta*) – vö. 1138/1329: *Finta* szn. (ÁSz. 310)

Gibárt (1290: *Gybart*, 1294: *Gebarth*) – vö. [1051]: *Gebart* szn., 1295: *Gebarth* szn. (ÁSz. 326) (TÓTH 2001a: 63–4)

Girolt (1332-7: *Gerolth*; 1240: *Gyrolt*: FNESz.: *Érgirolt*) és a velük etimológiailag rokon: *Gyirót* (1156k./1412: *Gerolth*; 1237-1240: *Gyrolt*: FNESz.: *Bakonygyirót*) – vö. 1138/1329: *Gerolt* szn., 1220/1550: *Gyrolt* szn. (ÁSz. 333)

Gyimót (1260k.: *Gymolt*, 1367: *Nog Gymolt*: FNESz.: *Nagygyimót*) – vö. 1216/1550: *Gyomolth* szn. (ÁSz. 338)

Gyiva (1247: *Gua*, 1272: *Gywa*) – vö. 1156: *Diua* szn. (ÁSz. 252)

Ibrány (1310/1408: *Ibran*) és a vele etimológiailag rokon *Ibrony* (1305: *Ibrun*: FNESz.: *Nyíribrony*) – vö. 1138/1329: *Ibrun* szn. (ÁSz. 407)

Igmánd (1233/1416: *Huigman*, 1440-6: *Kyswygman*: FNESz.: *Kisigmánd*) – vö. *1233/1345: *Wigman* szn. (ÁSz. 810)

Igrám (1254-5: *Icram*, 1283: *Ikram*) – vö. 1294: *Ygram* szn. (ÁSz. 414)

Iharos (1344: *Iharus*) – vö. 1255: *Iharus* szn. (ÁSz. 410)

Iklad (1350: *Iklod*) és a vele etimológiailag rokon: *Ikland* (1372: *Iclund*), *Iklód* (1379: *Iklod*:

FNESz. *Iklódbördőce*) – vö. +1217/1575: *Iklod* szn. (ÁSz. 410)

Iloba (1490: *Iloba*) – vö. 1211: *Illaba* szn. (ÁSz. 412)

Imár (1340: *Zyman*, 1647: *Zimar*) – vö. 1289>1360: *Zyman* szn. (ÁSz. 849)

Inak (1299/1300: *Inaktelke*: FNESz.: *Inaktelke*) – vö. 1210: *Inoc* (ÁSz. 287)

Ináncs (1271: *Inanch*) – vö. 1283/1311: *I(na)nch* szn. (ÁSz. 413)

Inota (1193: *Jonata*) és a vele etimológiailag rokon: *Inoka* (1220/1550: *ynata*, 1441: *Inoka*; 1450: *Inatha*: FNESz.: *Tiszainoka*) – vö.1232: *Ionata* szn. (ÁSz. 424)

Izsa (1268/1347: *Ysa*) – vö. 1237: *Ysa* szn. (ÁSz. 428)

Izsap (1297: *Isop*) – vö. 1165k.: *Ysop* szn. (ÁSz. 431)

Kákics (1410/1429/1509: *Kakych*) – vö. 1263/1273: *Kakych* szn. (ÁSz. 442)

Libád (1274: *Lybad*) – vö. +1246/+1274/XIV.: *Liba* szn. (ÁSz. 494)

Lipárt (1243/1365/1432: *Lyparth*) – vö. 1237-40: *Lypart* szn. (ÁSz. 495)

Lippó (1274/1336/1371: *Lypow*) – vö. 1201: *Lippo* szn. (ÁSz. 495)

Vista (1291: *Vysta*, 1229/1550: *Wy]ata*: FNESz.: *Magyarvista*) – vö. 1220/1550: *Visata* szn. (ÁSz. 815)

Mikola (1216/1391: *Nichola*, 1303/1372: *Mycula*) és a vele etimológiailag rokon *Mikola* (1300: *Mikula*: FNESz.: *Vámosmikola*) és *Nikla* (1332-7: *Micla*, ~*Micala* ~ *Micola*) – vö. 1138/1329: *Micula* szn. (ÁSz. 518)

Mikolcsány (1340: *Mykocha*, 1351: *Mykochan*) – vö. +1264/[XIV.]: *Michocha* szn. (ÁSz. 548)

Milota (1181/1288/1366/16.sz.: *Milota*) – vö. 1138/1329: *Milata* szn. (ÁSz. 551)

Miriszló (1219/1276: *Myroslov*) – vö. 1247: *Mirolou* szn., 1223: *Mirislou* szn. (ÁSz. 553)

Miskolc (1225: *Myschouch*, 1230: *Myscouch*, 1234: *Miscouz*) – vö. 1291: *Miskoch* szn., 1293: *Myscolch* szn. (ÁSz. 555)²⁷

Vita (1262: *Wyta*: FNESz.: *Nemesvita*) – vö. 1222/1344: *Vita* szn. (ÁSz. 815)

Nyika (1268: *Nyka*) – vö.1268: *Nyka* szn. (ÁSz. 584)

Palin (1193: *pomlin*, 1321: *Pomlyn*) – vö. 1193: *Pomlim* szn. (ÁSz. 611)

Pinták (1332-6: *Pintuk*) – vö. 1292: *Pinthuc* szn. (ÁSz. 625)

Piros (1237/1279/1385: *Pyros*) – vö. 1296/1417: *Pyrus* szn. (ÁSz. 641)

Mitta (1269: *Mitha*, 1210: *Mita*: FNESz.: *Rozsonymitta*) – vö. 1210: *Mita* szn. (ÁSz. 556)

Tiba (1282: *Tiboa*, 1283/1372: *Tyba*; 1334: *Tyba*: FNESz.: *Sajótiba*) – vö. 1204: *Tyba* szn.

²⁷ Hozzá kell tenni, hogy más felfogás szerint a m. *Miskolc* < R. *Miskóc* helynév szláv helynévi eredettel magyarázható (vö. szb.-hv. *Miškovac* hn., *Miškovci* (tsz.) hn., cseh *Myškovice* (tsz.) hn.). A név hangalakjának változása talán a szláv eredet jobban valószínűsíti (PÓCZOS 2001: 54).

(ÁSz. 752)

Sikula (1332-7: *Sicula*) – vö. 1219/1550: *Sicula* szn. (ÁSz. 712)

Simánd (1290: *Simand*) – vö. 1138/1329: *Sima* szn. (ÁSz. 715)

Viszló (1340: *Vizlou*; 1332-7: *Vizlo*, 1340: *Vizlou*, 1403: *Somoghwyzlo*: FNESz.: *Somogyviszló*) – vö. 1299: *Wyzlou* szn. (ÁSz. 798)

Szaniszló (1306: *Zoyslo*, 1338: *Zanyzlo*) – vö. 1300/1419/XVIII.: *Ztanyzlow* szn. (ÁSz. 859)

Szirák (1261/271: *Zyrakh*, +1267/+272/+291: *Scirak*) – vö. 1230: *Syrac* szn. (ÁSz. 720)
(PÓCZOS 2001: 72)

Szina (1249: *Scena*, 1232/1384/1393: *Scina*: FNESz.: *Abaujszina*) – vö. 1229: *Scena* szn. (ÁSz. 846.), 1171: *Scina* szn. (ÁSz. 699.)

Panít (1333: *Ponith*) – vö. 1242: *Ponith* szn., 1230/1372: *Panith* szn. (ÁSz. 612)

Pirman (1276: *Perman*) – vö. 1213/1550: *Perman* szn. (ÁSz. 627)

Tátika (1257: *Thadeuka*, 1378: *Tadica*) – vö. 1233: *Tadeuka* (ÁSz. 738)

Tihany (1055: *tichon*) – vö. 1211: *Tichon* szn. (ÁSz. 56)

Tikos (1261: *Thykus*) – vö. 1219/1550: *Thycus* szn. (ÁSz. 755)

Tisza (1327: *?Tiza*, 1491: *Thyza*) – vö. 1211: *Tyza* szn. (ÁSz. 758)

Vica (1162: *Vidza*) – vö. 1213/1550: *Vica* (ÁSz. 806)

Vigánt (1238: *Wygant*: FNESz.: *Vigántpetend*) – vö. 1284: *Wygandus* szn. (ÁSz. 810)

Villány (1311: *Viliam*) – vö. 1237-40: *Vylyam* szn. (ÁSz. 810)

Vilmány (1332-5: *Vilman*) – vö. 1214/1550: *Vilman* szn. (ÁSz. 811)

Vitány (1332-5: *Vitanh*: FNESz.: *Vilyvitány*) – vö. + 1086: *Witan* szn. (ÁSz. 816)

Visa (1326: *Silva Visaerdei*) – vö. 1138/1329: *Wisa* szn. (ÁSz. 815)

Visonta (1279: *?Vysonta*, 1304/1376: *Visontha*) – vö. 1223: *Visuntinus* szn. (ÁSz. 815)

Vitka (1300/1360: *Wythka*) – vö. 1258: *Vitka* szn. (ÁSz. 818)

Zilah (1150k./13-14.sz.: *Zyloc*, 1282: *Zylah*) – vö. 1220/1550: *Scilac* szn. (ÁSz. 699)

Zimány (1319: *Zyman*) – vö. 1289: *Zyman* szn. (ÁSz. 849)

Zsibót (1278/1318: *Sybouth*) – vö. 1228: *Sibolth* szn. (ÁSz. 711)

Zsigárd (1268: *Sygarth*) – vö. 1251/1281: *Sygarth* szn. (ÁSz. 713)

Szláv személynévi előzményre visszavezethető helynevek: *Birján* (1307/1403: *Beran*) – vö. szb.-hv. *Beran* szn., cseh *Beran* szn.

Csikvánd (1301k.: *Chytuan*, 1398: *Chituand*) – vö. szláv *Ščitovan* szn.

Írás (1214/1550: *Yraz*: FNESz.: *Újiráz*) – vö. szb.-hv. *Juras* szn.

Irota (1320: *Irata*) – vö. cseh, le. *Jarota* szn.
Izka (1193: *Izca*: FNESz.: *Iszkaszentgyörgy*) – vö. szb.-hv. R. *Istka* szn.
Ligvánd (1225: *Nygwan*, 1456: *Lygwan*) – vö. szb.-hv. *Negovan* szn.
Mányik (1329: *Manik*) – vö. cseh *Maník* szn.
Miszla (1324: *Myzla*) – vö. szb.-hv. *Mislav* szn.
Pazdics (1315: *Pazdics*) – vö. szláv R. **Pozdišb* ~ *Pozdyšb* szn.
Villyó (+1228/1383/1407: *Wyllow*, 1317/XVI.sz.: *Wilio*) – vö. blg. *Вільо* ~ *Віле* szn.
Viszolaj (1327: *Wizolay*) – vö. or. N. *Вуцл*, *Вуцлоуц* szn.
Viszolya (1329: *Wyzulya* ~ *Wyzuliateleke*: FNESz.: *Mezőviszolya*) – vö. szb.-hv. N. *Visulja* szn.
Zsira (1225: *Syra*) – vö. cseh *Žira* szn., le. *Žyra* szn.

Talán török személynévvvel magyarázható helynév: *Szirma* (1343: *Scirma*; 1251: *Zirma*: FNESz.: *Tiszaszirma*) – vö. ótörök R. **sirima*; tkp. jelentése 'kutyaszar'

Német eredetű személynévre visszavezethető helynév: *Vizsoly* (1215/550: *Vislu*, 1256: *Wysul*) – vö. ném. R. *Wisili* szn.
Gyirmót (1321/1726: *Germolth*) – vö. ném. R. *Germoud* ~ *Germuot* szn.

Szláv helynévi előzménnyel magyarázható helynevek: *Irsa* (1360/1399: *Irsa*, 1368: *Irsa*: FNESz.: *Albertirsa*) – vö. cseh *Olší* hn., le. *Olsze* hn.
Bittva (1240: *Bitua*) – vö. szb.-hv. *Bitva* hn.
Lipóc (1413: *Lypolcz*: FNESz.: *Gömörlipóc*) – vö. szlk. *Lipovec*; tkp. értelme 'hársfáknál települt falu'
Bisztra (1405: *Biztra*: FNESz.: *Hegyesbisztra*) – vö. szlk. *Bystrá* hn., le. *Bystra* hn.
Ivánc (1237e./1353: *Ivanch*) – vö. szb.-hv. *Ivanac* ~ *Ivanec* hn.
Kurityán (1299: *Korythan*) – vö. cseh. *Koryčany* hn.; tkp. jelentése 'teknőben – azaz bemélyedésben, medencében stb. – lakó emberek' (PÓCZOS 2001: 48)
Lippa (1315: *Lipwa*) – vö. szb.-hv. *Lipova* hn., cseh *Lipova* hn.; tkp. jelentésük 'olyan falu, amelyben sok hársfa van'
Liszó (1296: *Lyzou*) – vö. szb.-hv. *Liso* hn., cseh *Lysou* hn.
Lucsivna (1321/18.sz.: *Lutzina*, 1417: *Lucsivna*) – vö. szb.-hv. *Lučina* hn., szlk. *Lúčina* hn.
Mályinka (1254/1364/1399: *Malyn*) – vö. cseh *Malín* hn.

Visnyó (1239: *Wisna*: FNESz.: *Nagyvisnyó*) – vö. cseh *Višňov* hn., szlk. *Višňová* hn.; tkp. jelentésük 'meggyes'
Oblik (1282: *Oblik*) – vö. szb.-hv. *Oblik* hn.
Liszka (1248: *Lizkaolozy*: FNESz. *Olaszliszka*) – vö. szb.-hv. *Liska* hn.; tkp. értelme 'kopár hely'
Oszikó (1296: *Osiko*) – vö. cseh *Osikov* hn., szlk. *Osikov* hn.
Bikó (1394: *Byko*: FNESz.: *Papbikó*) – vö. cseh *Býko* hn., le. *Byków* hn.
Pácín (1247: *Paczin*, 1398: *Pachen*) – vö. le. R. *Pac(z)yna* hn.
Pázsit (1351: *Pasyth*) – vö. szlk. *Pažit'* hn.
Pián (1309: *Peyn*: FNESz.: *Alsópián*) – vö. szláv **Pijanъ* hn.
Piskolt (1329: *Piskolch*) – vö. szb.-hv. *Piškovec* hn.
Rimóc (1229: *Rymouch*) – vö. szláv R. **Rimovъci* hn., **Rimovъcb* hn.
Sirok (1320: *Syruk*) – vö. szb.-hv. *Široký* hn.
Zsiffa (1309: *Sykova*, 1449: *Sythwa*: FNESz.: *Somogyzsiffa*) – vö. szláv **Žitava* hn.
Vinár (1221: *Winar*) – vö. szb.-hv. *Vinari* hn., cseh *Vinaře* hn.
Vinna (1249/1346: *Wynna*) – vö. szb.-hv. *Vina* [*< *Vinъna*] hn., le. *Winna* hn.

Bars vármegye települései²⁸

Bezence	E4
Brogyán	B3
Csárad	D6
Garaduc	D6
Lédec	B5
Lekér	E10
Nemcsény	C6
Szelepcsény	B6
Szovaj	C6
Szölény	D7
Velkapolya	D4
Zsarnóca	E4
Zsemlér	D8

²⁸ A települések közül csak azokat adom meg, melyeket a dolgozatomban is megemlítettem.

1.sz. térkép

Abaúj vármegye települései²⁹

Biste	F5
Bölzse	D4
Csenyéte	C6
Enyicke	D4
Kajata	F5
Kázsmárk	B8
Krasznok	B6
Migléc	C6
Novaj	D7
Olsvány	B3
Papolt	C5
Perecse	B5
Pocsaj	B8
Regéc	E7

²⁹ A települések közül csak azokat adom meg, melyeket a dolgozatomban is megemlítettem.

Reste	C5
Szebenye	C6
Szeszta	C4

2.sz. térkép